

MAKKAI LÁSZLÓ

Az abszolutizmus társadalmi bázisának kialakulása az osztrák Habsburgok országaiban

Az osztrák Habsburgok XVI–XVII. századi politikai rendszerének megítélésében nincs egyetértés a történeti irodalomban. Mikor beszélhetünk kifejezett abszolutizmusról, mikor még csak centralizáló törekvésekről — erre a kérdésre a történészek a legkülönbözőbb válaszokat adták. Egyesek szerint I. Miksa közigazgatási reformjai már az abszolutizmus első fázisát jelentik, mások a cseh rendi felkelés fehérhegyi katasztrófájában és az azt követő átalakulásban látják az abszolutizmus kezdeteit, s van olyan vélemény is, mely Mária Terézia és II. József felvilágosodott abszolutizmusáig a Habsburg-birodalmat lényegileg rendi államnak tekinti. A kérdéssel legutóbb foglalkozó Hans Sturmberger ebben a vitában azt az álláspontot foglalja el, hogy „az abszolutizmus kérdésében messzemenőleg az az irányadó, hogy az illető fejedelemség nem csak igényli a potestas absoluta birtoklását, hanem valóban annyira megnövelte hatalmát, hogy az illető állam másik hatalmasságának, a rendeknek az ellenállását kikapcsolhatja. És ez, bár voltak előző kísérletek, először II. Ferdinándnak sikerült Ausztriában.”¹ Ezzel az érveléssel annyiban egyetérthetünk, hogy az abszolutizmus egyik ismérve a középkori rendi dualizmus ingadozó hatalmi egyensúlyának az uralkodó javára való tartós eltolódása, s ez a Habsburgok dunai birodalmában valóban a harmincéves háború folyamán következett be. Ahhoz azonban, hogy a II. Ferdinánd által a cseh királyságban s részben az osztrák tartományokban bevezetett politikai rendszer jellegét meghatározzuk, nem elegendő a feudális uralkodó osztályon belüli hatalmi osztozkodásban beálló változásokat figyelembe venni.

Az európai abszolutizmus (s a Habsburg-abszolutizmust nyilván ennek mértékéhez kell mérnünk) a társadalmi fejlődésnek egy bizonyos fokán alakult ki, mint a társadalmi erők harcában létrejött sajátos konstellációnak politikai megnyilvánulása.

Fő jellegzetessége, hogy a rendekkel vívott hatalmi harcában a polgárságra támaszkodik. Nem arról van szó, hogy az abszolút monarchia a polgári állam első, kezdetleges formája. Ellenkezőleg: feudális állam, a feudális uralkodó osztály uralmának hatalmi szervezete, s éppen azért koncentrálja a hatalmat, hogy hatékonyabban védelmezhesse a feudális rendszert, melyet a paraszti és polgári támadások egyre inkább megingatnak. A feudális hatalom centralizálásának ára azonban az egyes feudális urak hatalmának megnyir-

¹ Hans Sturmberger: Kaiser Ferdinand II. und das Problem des Absolutismus. München. 1957. 7–8. l.

bálása. Az abszolút hatalmát kiépítő uralkodó csak úgy tud fölébe kerekedni a feudális oligarchiának, hogy saját igazgatási apparátust és hadsereget teremtet olyan anyagi forrásokból, melyeknek megnyitása nem függ úgy a feudális urakat képviselő rendi gyűlés beleegyezésétől, mint a földesúri fennhatóság alatt élő parasztság adózása. Ilyen anyagi forrásnak egyedül a polgári jövedelem megcsapolása kínálkozik; a centralizáló uralkodónak tehát elsőrangú érdeke a polgári gazdasági tevékenység előmozdítása. Így áll elő az a sajátosan ellentmondásos helyzet, hogy a feudális centralizáció a feudalizmus védelmében kénytelen felnövelni a feudalizmus ellenségét, jövőbeli megdöntőjét, a polgárságot. A centralizáló uralkodó és a polgárság szövetségének eredménye a központi hatalom és a rendek ingadozó hatalmi egyensúlyának végleges felborulása, az abszolutizmus létrejötte. Ez teszi lehetővé, hogy az uralkodó most már a feudális kizsákmányolást is korlátozhassa a maga javára: a földesurak beleegyezése nélkül vethessen ki adót a parasztságra (ami gyakorlatilag a rendek által eredetileg időről időre megszavazott adók rendszeresítése által történik).

A centralizációnak abszolutizmussá fejlődése a rendi ellenállással vívott heves harc közepette megy végbe. Ez a harc, mely végeredményében a feudalizmus megszilárdításáért folyik a feudálisok ellen, éppen olyan ellentmondásos, mint a feudális uralkodó szövetsége az antifeudális polgársággal: e kettős ellentmondásosság ad antifeudális látszatot az abszolutizmusnak. Ebben az ellentmondásos történelmi helyzetben a polgárság magatartása sem egyértelmű. A középkori városgazdaság része a feudális rendnek, feudális privilégiumok védelmezik. A középkori városi önkormányzat és a polgárság rendi állása ezeknek a privilégiumoknak a biztosítékai, egyúttal azonban a centralizáció akadályai. A centralizáló uralkodó ezért szükségszerűen szembefordul a városi önkormányzattal is, mint a rendi ellenállás egyik formájával. A rendi ellenállás veresége tehát a polgárságnak is veresége, mintrendnek. Végeredményében azonban ez a vereség a feltétele annak, hogy a polgárság kibontakozzék a feudalizmusból. A középkori városgazdaság nemcsak védelmezője, hanem korlátja is volt a polgári gazdasági tevékenységnek: az ipar és a kereskedelem céhes, monopóliumos kötöttségei gátolták a tőke szabad mozgását. De ha a rendi ellenállás összeroppanása olyan stádiumban találja a városi fejlődést, mikor a tőkés gazdálkodás még nem bontakozott ki, a középkori városi autonómiával együtt az éretlen kapitalista csírák is elpusztulnak, mint az a spanyol abszolutizmus pyrrhusi győzelme esetében történt. Ugyanúgy befulladás azonban a kapitalista fejlődés, ha a polgárság úgy tör ki a középkori városgazdaság gubójából, hogy nem védelmezi erős központi hatalom. Ez volt a sorsa a német városoknak. A centralizáció csak akkor fejlődhetik a polgári átalakulást dajkáló abszolutizmussá (s csak az ilyen politikai rendszert tekinthetjük tipikus abszolutizmusnak), ha társadalmi bázisában a rendi ellenállás érdekközösségéből kiváló tőkés polgár szerepel. Ő az igazi szövetségese az abszolutizmusnak, mint ahogyan (az ellentmondásos fejlődés logikája szerint) ő az igazi ellensége is a feudalizmusnak.

A tőkés polgárság természetesen nem egyedüli társadalmi bázisa az abszolutizmusnak, hiszen akkor az abszolút monarchia valóban az a polgári állam lenne, amelynek a fejlődés ellentmondásossága által félrevezetett polgári történések vélik. Az abszolutizmus létre sem jöhet anélkül, hogy a feudális uralkodó osztály egy része kikapcsolódik a rendi ellenállásból és érdekeit a megerősödő központi hatalomhoz csatolja. Az állami főhivatalok-

ban és a hadseregben, vagy reprezentatív színekúrákban elhelyezkedő „udvari” főnemesség az abszolutista rendszer legfőbb haszonélvezője, mert nemcsak mint földesúr, hanem mint az állami jövedelmek egy részének elsajátítója is kizsákmányolhatja a parasztságot, s részt vesz a polgári gazdasági tevékenység hasznának lefölözésében is. Ezért hozzájárul ahhoz, hogy a polgárság is elfoglalja a maga, mindenestre alárendeltebb helyét az állami hivatal-szervezetben, s hogy az állam merkantilista gazdaságpolitikája a polgári tőkefelhalmozást szolgálja. Ebben az értelemben beszélhetünk az abszolutizmusról, mint a nemesség és a polgárság kompromisszumáról, egy olyan korban, mikor a nemesség *már*, a polgárság *még* nem eléggé erős az egyeduralomra. Ez a kompromisszum azonban időleges fegyverszünet a feudális és antifeudális társadalmi erők harcában. További alakulása attól függ, hogy a kapitalizmus mennyire tud behatolni a falu társadalmába, átalakítva a feudális termelési viszonyokat kapitalista termelési viszonyokká. Ahol ez megtörténik, ott a nemesség és a polgárság kompromisszuma fokozatosan felbomlik, s vagy kiesszik a föld a feudális földesúr alól, mint Franciaországban, vagy ő maga válik kapitalista vállalkozóvá, mint Angliában, ami az abszolutizmusnak, a kompromisszum politikai burkának felszámolására és a polgári állam kialakulására vezet. Ha azonban a feudális uralkodó osztálynak sikerül a feudális kizsákmányolást fenntartania, a polgárságot is tartós gyám-sága alá tudja szorítani, állandósítva az abszolutista kompromisszumot.

Ezek a szempontok (és nem pusztán az uralkodó és a rendek hatalmi viszonya) határozzák meg azt, hogy egy politikai rendszert abszolutizmusnak tekintünk-e vagy sem. A Habsburg-abszolutizmus kialakulását ebben az értelemben próbáljuk az alábbiakban vizsgálat alá venni.

I

1526-ban, mikor Habsburg Ferdinánd osztrák főherceg a magyar és cseh királyi koronát megszerezte, még nem lehetett Habsburg-birodalomról beszélni. A három különböző történelmi múlttal bíró, különböző etnikai összetételű államkomplexum között az uralkodó személyén kívül semmiféle intézményes kapcsolat nem állt fenn, sőt az osztrák tartományok, a cseh korona országai és Magyarország meg a vele összekapcsolt Horvátország külön-külön is saját rendi önkormányzattal bíró feudális államalakulatok voltak. Ez a politikai szétdaraboltság súlyos gondokat okozott Habsburg Ferdinándnak és utódainak, mivel a dinasztia világméretű hatalmi küzdelmeinek frontján nekik jutott feladatok: a Duna-táji török hódítás kivédése, majd (lényegileg már 1531, Ferdinánd német királlyá választása óta) a Német Birodalom belső anarchiájának leküzdése a rendelkezésükre álló erők összefogását követelték meg. Az osztrák Habsburgok német császársága lehetővé tette ugyan, hogy a török ellen időnként birodalmi segélyhez is jussanak, de ennek a segítségnek reális értékét felülmúlták azok az áldozatok, melyeket a császári korona megtartásáért hozni kellett. A dinasztia spanyol ágának világuralma pedig hovatovább több kötelezettséget rótt az osztrák ágra, mint amennyi támogatást tudott neki adni. A török és a német birodalmi arevonalon való helytállás terheit így az osztrák Habsburgok családi hatalmi bázisának, az osztrák — cseh — magyar államkomplexumnak kellett hordoznia.

Ez a szükséglet indította I. Ferdinándot arra, hogy a centralizáció fokozatos, lassú kiépítése helyett mindjárt uralkodása kezdetén a spanyol abszolutizmus despotikus módszereinek alkalmazásával kísérletezzék és vérbefojtsa az 1522. évi alsó-ausztriai rendi ellenállást. Az osztrák főherceg azonban nem rendelkezett olyan hatalmi eszközökkel és pénzforrásokkal, mint a spanyol király, s Ferdinánd már első (de nem utolsó) komolyabb pénzzavarában rászorult a rendek támogatására. 1525-ben kénytelen volt az osztrák rendek által megszavazott adó fejében megerősíteni a rendi önkormányzatot, s egy év múlva ugyanezt az áldozatot kellett hoznia a cseh és magyar korona megszerzéséért. Ezzel a nyílt abszolutizmus bevezetésének útja el volt vágva, s megkezdődött az az évszázados küzdelem, melynek során az osztrák Habsburgok országaik rendi „alkotmányainak” korlátai között lépésről lépésre próbálták hatalmukat a rendekkel szemben megszilárdítani. Ennek a centralizációs politikának az adott viszonyokból fakadó külön nehézsége volt az, hogy a rendi önkormányzat korlátozását szükségszerűen össze kellett kapcsolni a történelmi fejlődés külön útjait megjáró egyes országok eltérő jogrendjének egységesítésével.

Habsburg Ferdinánd 1527-ben megszervezte központi hivatalait (Hofrat, Geheimrat, Hofkanzlei, Hofkammer), melyeknek elvben alárendelte az egyes országok és tartományok igazgatási szerveit, de a rendi ellenállás megakadályozta az egységes központi kormányzat kialakulását. Az akkor jórészt bíráskodásra szorítkozó, s ezért attól el sem választott igazgatás terén már kezdetben csődöt mondott a centralizációs kísérlet. A Hofrat sohasem lett a Habsburg-országoknak az a legfelsőbb, közös igazgatási szerve, aminek I. Ferdinánd tervezte, mert behívott magyar és cseh tagjai vonakodtak benne részt venni. 1537-ben formailag is megszűnt magyar és cseh hatásköre, majd 1556 után az osztrák tartományok is kikerültek alóla, s pusztán német birodalmi hatósággá lett. Központi kormány helyett továbbra is külön kormányiszervek működtek az egyes országokban: Tirol számára a felső-ausztriai (alája rendelve a sváb és elzászi területeken illetékes elő-ausztriai), a többi osztrák tartomány számára az alsó-ausztriai Regiment, Magyarországon a királyi tanács, a cseh korona országaiban külön cseh, morva, sziléziai és lausitzi tanácsok. Ezek közül csak a még I. Miksa által francia mintára kollegiális testületként megszervezett, részben nemesekből, részben polgári származású jogászokból kinevezett osztrák Regimentek voltak a rendektől független hatóságok. A helyi igazgatás azonban az osztrák tartományokban is rendi testületek kezében maradt, s vezetője, a Landeshauptmann, bár az uralkodó nevezte ki, egyúttal a rendek bizalmi embere, a rendi gyűlés és bíróság elnöke is volt.

A központi hatalomnak azzal a törekvéssel szemben, hogy a Landeshauptmann a centralizáció szolgálatába állítsa, az osztrák tartományok rendjei egyre nagyobb mértékben építették ki saját, az uralkodóval párhuzamos hivatalszervezetüket. A XVI. században alakult meg tartományonként a választott megbizottak (Verordnete) kollégiuma, melynek feladata a rendi gyűlések határozatainak végrehajtása, különösen a megszavazott adók és az azokból fenntartott katonaság ügyeinek kezelése volt. A megbizottak kollégiuma mellett nagy számú alárendelt hivatalnok működött; ezek csak a rendi hatóságoknak tartoztak felelősséggel. A magyar és cseh rendek beleszólása a kormányzásba ennél jóval közvetlenebb volt. Magyarországon I. Ferdinándnak sikerült 1531 után tartósan megakadályoznia a rendi önkor-

mányzat vezető tisztviselőjének, a nádornak megválasztását, akinek főleg katonai hatásköre korlátozta volna a centralizációt, s helyette valamelyik katolikus főpapot állította helytartóként a királyi tanács élére. 1542 után korszerű, kollegiális testületté szervezték át a magyar helytartótanácsot, tagjai azonban továbbra is a feudális főméltóságokból kerültek ki, akik nem hajtották végre kritika nélkül az uralkodó rendelkezéseit, s különösen bíraskodási téren inkább a rendi országgyűlés utasításaihoz tartották magukat. A cseh korona országaiban a legfőbb kormányhatóságok tagjait az uralkodó csak a rendi országgyűlés jelölése alapján nevezhette ki, ami a rendi érdekek érvényesülését messzemenően biztosította, s a cseh helytartóságnak 1577-ben kollegiális hivatalként történt megszervezése ezen nem sokat változtatott. A magyar és cseh kormányok így az uralkodó és a rendek közös hivatalszervei voltak, s hogy megbízóik közül melyiknek engedelmeskedtek, az a hatalmi küzdelem mindenkor állásától s nem utolsó sorban attól függött, hogy a kormányban szereplő nagyurakat személy szerint mennyire sikerült a Habsburg-udvarnak leköteltetni. Ilyen körülmények közt a magyar és cseh helytartóságok inkább elszigetelték, mint közvetítették az uralkodó akaratát a helyi igazgatási szervek felé, melyek széleskörű autonómiát élveztek. A magyar megyék választott nemesi tisztikara a központi hatalomnak jóformán teljes kikapcsolásával intézte az ügyeket.

A nyugati abszolutizmusoknak azt a nagy vívmányát, hogy hivatalszervezetükkel közvetlenül beavatkozhattak a földesúri fennhatóság alatt élő paraszti tömegek életébe, a Habsburg-centralizációnak csak igen töredékesen sikerült megvalósítania. A parasztság adóztatása a rendi gyűlések beleegyezésétől függött, melyeknek a centralizációval szemben éppen az adómegszavazási jog volt legerősebb fegyverük. A feudális függésben tartott parasztság feletti bíraskodás is a földesurak kezében volt, s a centralizációnak viszonylag magas fokát jelentette az, hogy az osztrák tartományok parasztjai a rendi bíróságoktól a Regimentekhez fellebbezhettek. Csehországban az 1547-es felkelés leverése adott alkalmat I. Ferdinándnak, hogy megszervezze a kinevezett hivatalnokokból álló prágai fellebbezési bíróságot a nem nemesek számára. Magyarországon azonban nem sikerült azt az elvet megtörni, hogy a jobbágy egyedül illetékes bírója a saját földesura, illetőleg a földesurakból álló megyei törvényszék.

Az igazgatási és bíraskodási központosítás megghiúsulása maga után vonta az uralkodó és a végrehajtó hivatali apparátus közvetítő szervének, a Hofkanzleinek felbomlását is, mely az osztrák tartományok expedíciós hivatala maradt, míg Magyarország és Csehország külön kancelláriákat kaptak.

Egyedül a pénzügyi és katonai igazgatás terén sikerült I. Ferdinándnak az egyes országok hivatalait központi szerveknek alárendelnie. A Hofkammer az osztrák, magyar és cseh kamarák irányító és ellenőrző főhatóságává épült ki. Noha hatáskörébe csak a kincstári birtokok és a regálejogok kezelése tartozott, míg a rendek által megszavazott adójövedelmek felett csak kivételes esetekben rendelkezett (a cseh rendi gyűlés a kincstári jövedelmek felhasználásába is beleszólhatott), mégis a kamarai igazgatás a Habsburg-centralizáció legszilárdabb eredményének bizonyult. Hasonló jelentőségű volt a hadügyek központi irányításának megvalósítása az 1556-ban alakult Kriegsrat által. Olyan központi szervet, melyben a politikai élet minden szála összefutott, Habsburg Ferdinánd csak egyet tudott kialakítani, a Geheimratot, az uralkodó személyes tanácsadó testületét. Ennek személyi összetételébe és működésébe

désébe a rendeknek semmiféle beleszólásuk nem volt, viszont nem is hatóságként jelentkezett a rendek felé, mert döntései mint az uralkodó személyes rendelkezései érkeztek a tényleges igazgatást végző hivatalokhoz. Tagjai német birodalmi, osztrák, ritkábban cseh arisztokraták, főpapok, valamint német birodalmi polgári jogászok voltak. Mivel a Habsburg császár vajmi kevés tényleges hatalommal rendelkezett a Német Birodalomban, a Geheimrat valójában olyan országok sorsát intézte, melyek alig vagy egyáltalán nem voltak képviselve tagjai között, s melyeknek törvényei létét sem ismerték el. Működését nemcsak a teljesen mellőzött magyar, hanem az osztrák és cseh rendek is idegenuralomnak tekintették.²

Ez a sajátságos helyzet szükségszerűen következett abból, hogy az osztrák Habsburgok politikája nem országaikra, hanem a dinasztia világ-részeket átfogó érdekeire volt méretezve. Középpontjában a Német Birodalom problematikája állott, melynek a törökkel vívott küzdelem is csak függvénye volt. Ehhez a politikához kellett egy olyan központi kormányzatot kiépíteni, melynek az egykorú abszolutista államokéhoz hasonló fejlett szervezete éles ellentétben állt az alapját képező elmaradott rendi konstrukcióval. A centralizáció képtelen volt felszámolni azokat a rendi kiváltságokat, melyek a társadalom széles rétegeit elszigetelték a központi kormányzattól, megakadályozták a paraszti tömegek adózó képességének közvetlen állami igénybevételét, s fenntartották az egyes országok és tartományok szervezeti különállását. Ennek ellenére a Geheimrat, az udvari kamara és a haditanács sikeresen ki tudta kapcsolni a rendi beavatkozást a külpolitikai és katonai ügyekből. Ki is kellett kapcsolnia, mert az osztrák Habsburgok általános politikai vonalvezetésével országaik rendjei külön-külön és együttesen nem értettek egyet. Nem értettek egyet természetesen a centralizációs törekvésekkel, de ezen túlmenően a dinasztianak a vallási kérdésben elfoglalt álláspontjával sem. A római egyházhoz ragaszkodó Habsburgok és országaik protestáns többsége között egyre növekedett a feszültség, s a század végén a centralizáció és a rendi ellenállás nyílt konfliktusa a reformáció és ellenreformáció harcaként robbant ki. II. Miksa protestáns hajlamaiban ennek a feszültségnek a feloldására való törekvés jelentkezett: a spanyol kényszer előtti meghajlása viszont éles fényt vet arra, hogy az osztrák Habsburgok politikáját nem saját országaik, hanem a dinasztia világuralmi érdekei szabták meg.

Egy ideig fenn lehetett tartani azt az illúziót, hogy a kétféle érdek egybeesik a török elleni küzdelem vonalán. Ferdinánd német királysága, majd császársága a kortársak szemében is a török hódítás visszavetésének zálogát jelentette, a valóságban azonban fordítva állt a dolog: a kereszténység védelmének hivatását használták fel jogcímül az osztrák Habsburgok a császári korona megtartására s éppen ez a törekvésük vonta el több mint másfél évszázadra őket attól, hogy a török elleni harcban közvetlenül érdekelt saját országaik erőit a nagy ellentámadásra összefogják. Már I. Ferdinánd

² A XVI. századi Habsburg-centralizáció szervezetét és a rendi igazgatás intézményeit a nagy irodalom figyelembevételével jól ismerteti *Ernst C. Helbling*: Österreichische Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte. Wien. 1956. 210—282. l., anélkül azonban, hogy a rendszer belső ellentmondásosságát elemezné. Erre találoz rámutatott már *Szekfü Gyula*: Magyar történet III. (2. kiad.) 68—100. l., kiemelve a rendi ellenállásnak a központi kormányzat működésére gyakorolt bénító hatását. Lényegében ugyanúgy vélekedik újabban *Hugo Hanisch*: Die Geschichte Österreichs I. Graz—Wien. 1951³. 255—257. l.

lémondott arról, hogy kiszorítsa a törököt Magyarországról s csak a védelem megszervezésére szorítkozott, II. Miksa pedig — egyetlen balul sikerült háborús kísérlet után — folytatta és betetőzte ezt a politikát a drinápolyi békével (1568). A törökkel szembeni tehetetlenségnek ez a lelepleződése váltotta ki a rendi ellenállás első nyílt fellépéseit, a családott magyar rendek tiltakozását az idegenuralomnak bélyegzett centralizációval szemben.

E súlyos belső ellentétek és feszültségek ismeretében nem csodálkozhatunk, ha az osztrák Habsburgok politikai rendszere válságba jutott; inkább az szorul magyarázatra, hogy ez a válság miért oly későn, a XVI. század végén következett be; mi volt az az erő, mely gyökértelensége ellenére oly sokáig fenntartotta a centralizált kormányzást, s miként sikerült a válságot leküzdve, a centralizációt újra megszilárdítani és az abszolutizmus irányában továbbfejleszteni. A Habsburgoknak ezt a „titkát” a polgári történetírás a dinasztia tagjainak egyéni tehetségében, főként szívósságában, s a török elleni harcban vitt vezető szerepük nélkülözhetetlenségében vélte felfedezni. Csakhogy éppen a harmincéves háborút megelőző válságos évtizedekben a Habsburg-uralkodók a közepesnél is alacsonyabb politikai képességekről tettek bizonyosságot, s a törökkel szemben is a tehetetlenség mélypontjára jutottak. Sőt, közvetlenül Fehérhegy előtt a magyar, cseh és osztrák rendek együttesen fordultak a szultánhoz segítségért II. Ferdinánd ellen, akinek uralmát a pogány igánál is tűrhetetlenebbnek tekintették.³ De az az elmélet is sántít, mely az ellenreformáció eszméjében látja a Habsburgok ügyét diadalra juttató, legyőzhetetlen szellemi erőt, hiszen pl. Lengyelországban az ellenreformáció sem tartóztathatta fel a centralizáció végzetes csődjét.

Szubjektív, eszmei tényezők helyett a társadalmi valóságban, közelebbről a Habsburg-országok polgári fejlődésének alakulásában kell keresni mind a centralizáció válságának, mind az abszolutizmus győzelmének okait.

II

A rendi ellenőrzés alól kinövő abszolutista uralkodó és a városgazdaság korlátai közül kinövő kapitalista polgár egymást kölcsönösen kiegészítő történelmi jelenségek. A rendektől független politikát folytató uralkodó kölcsönökre szorul, pénze viszont csak az egyházi uzoratilalommal és a városgazdaság versenyt gátló, egyerlősítő rendszabályaival folytonosan hadilábon álló kereskedőtőkésnek van. A nyugat-európai uralkodók első kereskedőtőkés hitelezői a gazdáik érdekeit a maguk egyéni tollasodásával ügyesen párosító kereskedelmi faktorokból és a céhszabályok kijátszásával más mesterek áruait is forgalmazó kézművesekből lett újjgazdagok, akik ugyanúgy rászorultak a patriciusok és a céhek féltékenységevel szemben az uralkodó támogatására, mint az az ő kölcsönöikre. A politikai hatalom, melyet a kereskedőtőkés pénze támaszt alá, viszonzásul réseket nyit a városgazdaság börtönén a kereskedőtőke szabad érvényesülése számára. Az abszolutizmus és a kapitalizmus összefonódó történetének ezért a pénzkölcsönző, a Geld-

³ A cseh—magyar—osztrák rendi konföderáció 1620-ban ugyan Bethlen Gábor erdélyi fejedelem javaslatára döntött a török szövetség mellett, de a cseh és osztrák rendek is egyetértettek vele ebben, s Tschernembl, az osztrák rendek vezére elvileg is megindokolta e lépést: „auf die unaufhörliche Verfolgung der Papisten und Christen man fliehen könne zur Hülf der Türken”. Ld. *Hans Sturmberger*: Georg Erasmus Tschernembl. Linz. 1953. 349. l.

geber a kulcsfigurája, aki pénzével biztosítja a központi hatalom egész katonái és bürokratikus apparátusának mozgását, hogy ezzel a maga kereskedelmi tevékenysége számára is védelmet biztosítson. A kereskedőtökés mellett azután hamarosan megjelenik a pénzkölcsönző másik típusa is, az uralkodó számára új jövedelemforrásokat megnyitó, kölcsönöket közvetítő, s ennek során meggazdagodó hivatalnok, aki nem egyszer maga is kereskedelmi vállalkozásba fog, mint ahogyan a kereskedőtökés pénzkölcsönző is gyakran hivatalt vállalt az uralkodó pénzügyigazgatásában. A pénzkölcsönzők kezén a kölcsönök fedezetül lekötött állami jövedelmek is belekerültek a kapitalista gazdálkodásba, mely ezáltal is függetlenül a városgazdaság kötöttségeitől. Az államhatalommal összeforrott kapitalista vállalkozókból s a zsoldos- és hivatalnokseregből kerül ki az abszolutizmus társadalmi bázisának a magva, mely később kiegészül a kapitalista polgárság szaporodó táborával és a feudális uralkodó osztálynak a rendi ellenállást feladó és udvari nemességgé alakult részével.

Az osztrák Habsburgok centralizációs politikája sem nélkülözhetette a kölcsönöket és a kölcsönzőket, annál kevésbé, mivel azok a területek, ahol erőiket leginkább kellett bevetni, a Német Birodalom és Magyarország, korántsem adtak annyit a Habsburg-kincstárnak, mint amennyibe kerültek. Habsburg Ferdinánd jövedelmei uralkodása végén, velencei követek becslése szerint, meghaladták a hárommillió forintot, melyből az osztrák tartományokra mintegy másfélmillió, a cseh korona országaira körülbelül egymillió, Magyarországra pedig több mint félmillió esett. Ez az önmagában nem jelentéktelen összeg azonban a valóságban a felére olvadt, mivel legalább fele részét az uralkodó adósságainak törlesztésére kellett fordítani, melyek halálakor így is 7 és félmillió forintba rúgtak. A török elleni végvárvonal fenntartása átlagban évi 900 000 forintba került, a megmaradt pénzt pedig felemésztette az udvartartás és a központi kormányzati apparátus, úgy, hogy a centralizáció továbbfejlesztésére anyagi fedezet híján gondolni sem lehetett. Minden kiadás, mely az adott katonai és politikai helyzet pusztá fenntartásán túlmenő célokra kellett, az adósságokat szaporította, egyre jobban terhelve és zsugorítva az amúgy sem növekvő jövedelmeket. A Német Birodalom, melynek Habsburg Ferdinánd királya, majd császára volt, csak a török elleni védekezés céljaira adott 1556 előtt alkalmilag, azután rendszeresen segílyt, melynek azonban a behajtási nehézségek miatt a fele sem folyt be, s emiatt nem tett ki többet, mint 100 000 forintot a század közepén, később pedig 2—300 000-et.⁴ Ennél természetesen jóval többbe került az osztrák Habsburgoknak a birodalmi politika, hiszen csak Ferdinánd német királlyá választásának előkészítésére, elsősorban a választó fejedelmek megvesztegetésére 350 000 forint kölcsönt kellett felvenni a Fuggerektől, akiknél ezzel Ferdinánd adóssága elérte az egymilliót. Utódainak sem sikerült az adósságokat letörleszteniök, sőt meg is növelték azokat 1573-ig 10, 1606-ig 12, 1620-ig 18 millióra.⁵

Honnan szerezték az osztrák Habsburgok ezeket a hatalmas kölcsönöket? A kutatás jelen állása mellett erre a kérdésre nem lehet pontos választ adni, sőt az akkori pénzügyigazgatás rendszertelensége miatt talán sohasem is adhatunk. A Habsburgok hitelezőit azonban annyira mégis ismerjük, hogy

⁴ *Szekfü* : i. m. III, 125—126. l.

⁵ Uo. 134—142., 160. l. *Götz Freiherr von Pölnitz* : Anton Fugger. I. Tübingen. 1958. 209., 620. l.

a centralizáció társadalmi bázisának összetételéről viszonylag tiszta képet alkothassunk. Habsburg Ferdinánd korai hitelezői között megtaláljuk a pénz-kölcsönző mindkét fajtáját, a kereskedőtökést és a hivatalnokot. Az elsőt Sebald Pögl, a másodikat Gabriel Salamanca, Ortenburg grófja személyében próbáljuk jellemezni, mert pályafutásuk története nemcsak két egyéni sorsra, még csak nem is csupán két társadalmi típusra, hanem az osztrák Habsburgok országainak társadalmi fejlődésére is világot vet.

Sebald Pögl nagyapjának a XV. század második felében a belső-ausztriai Thörl mellett vashámora volt, melyet tűzfegyverkészítő-üzemmé alakított át. Fia, az idősebb Sebald technikailag, de főként kereskedelmileg továbbfejlesztette a vállalkozást. Oroszlánrésze volt I. Miksa tüzéségének kiépítésében, s érdemeiért nemcsak hivatalokat, kereskedelmi kiváltságokat, hanem 1500-ban nemességet is kapott. Már ő nagy birtokokat szerzett, melyeket az ifjabb Sebald, aki apja halála után, 1528 körül átvette az üzem vezetését, a belső-ausztriai arisztokratákéval vetekedő birtok-komplexummá kerekített ki, de az iparral és kereskedelemmel sem hagyott fel. Öröklött hámoraihoz bányákat is vásárolt, hogy biztosítsa üzemének nyersanyagellátását, sőt már pénz-üzleteket is kezdett lebonyolítani. Többek között Habsburg Ferdinándnak is hitelezett, aki 1537-ben, mikor már több mint 10 000 forinttal volt adósa, bárói rangra emelte. Röviddel rá bekövetkezett a váratlan katasztrófa. Ellenségei törvényszegéssel vádolták meg, mert főnemes létére fenntartotta városi polgárjogát és polgári gazdasági tevékenységet folytatott, s a fennálló szabályok megsértésével bányáit nem maga, „mit eigenem Rücken” művelte, hanem alkalmazottakkal vezettette. A feudális gazdasági rend áthágása miatt Habsburg Ferdinánd 1539-ben visszavonta Pögl minden kiváltságát és 38 000 forint horribilis bírságra ítélte őt. „Ez a döntés nemcsak Pöglnek a belső-ausztriai vasiparban elfoglalt gazdasági hatalmi helyzetének, hanem a belső-ausztriai korai ipari kapitalizmusnak végét is jelentette . . . Különösen hat a Habsburgok magatartása Pögllel szemben, ha összehasonlítjuk azt a Fuggerekkel szembeni magatartásukkal. A saját ország alattvalójának, aki a fegyvergyártásban végzett munkájával, valamint pénzével az uralkodónak vitathatatlan szolgálatokat tett, meg kellett hajolnia a fennálló gazdasági rend előtt. Úgy látszik, hogy bukása nem volt kellemetlen az uralkodó számára, sőt mintha ő akarta volna azt. Másként áll a dolog a külföldi pénz-kölcsönzővel: őt védik és támogatják, ő előtte a rendnek kell meghajolnia . . . Ferdinándnak és tanácsosainak ebből a magatartásából az eddiginél helyesebben lehet megítélni a hazai polgárságnak és törekvéseinek szabad fejlődését gátló nehézségeket, s jobban meg lehet érteni a dél-német tőke behatolásának a hazai polgárságra nézve oly katasztrófális hatását.”⁶

A belső-ausztriai korai kapitalizmus történetírójának, Ferdinand Tremelnek Pögl sorsából levont e következtetései helytállóak. Valóban nagy különbség van aközött, ahogy Habsburg Ferdinánd belföldi és külföldi (dél-német) hitelezőit kezelte. Mikor 1523-ban a birodalmi ügyész perbeidézte Fugger, Grander, Herwart, Höchstetter, Welser és Rehm augsburgi nagykereskedőket és bankárokat tiltott monopolisztikus üzleteik miatt, V. Károly és öccse azonnal közbeléptek, s a kapitalisták ellen háborgó közvéleménnyel dacolva nemcsak a per lefolytatását akadályozták meg, hanem a császár rendeletet

⁶ *Ferdinand Tremel: Der Frühkapitalismus in Innerösterreich. Graz. 1954. 89—95. l. Ugyaninnen a következő idézetek is.*

adott ki, mely gyakorlatilag végrehajthatatlanná tette a monopóliumok elleni törvényt.⁷ Ennek alkalmazása megfosztotta volna ugyanis a Habsburgokat a dél-német tőke busás hiteleitől. Kétségtelen az is, hogy ez a különbségtétel végzetes hatással volt az osztrák polgárság fejlődésére. Téved azonban Tremel, mikor azt mondja, hogy „Ferdinándnak Sebald Pögllel szembeni magatartását nézetem szerint... állampolitikai megfontolás indokolja, az a felfogás ti., hogy az uralkodónak az alattvalóval szemben korlátlan hatalma van. Amit a szabad birodalmi város polgárának meg kellett engedni, az távolról sem illette meg a saját alattvalót, ennek feltétel nélkül meg kellett hajolnia az uralkodó és abszolutista-bürokrata tanácsosai akarata előtt.” Ferdinánd az abszolutista gazdaságpolitikát éppen nem Pögl, hanem a dél-német kapitalisták irányában gyakorolta. Pögl az abszolutizmus gazdasági elveivel ellentétes középkori felfogásnak esett áldozatul. Az osztrák Habsburgok centralizációjának ellentmondásossága jut pregnáns kifejezésre Pögl sorsában: a lényegében érintetlen feudális társadalmi rend fölött gyökeretlenül lebeg egy abszolutista kormányzat, mely sajátos (de az adott viszonyokból logikusan következő) módon a közvetlen hatalma alá eső államterület érdekeit alárendeli azon államterület érdekeinek, mely fölött csak névleges hatalmat gyakorol.

Az európai történelem egyik leg súlyosabb, oly sokat vitatott problémája, a német egységé kerül itt a szemünk elé. Messze vezetne, ha ennek részletes taglalásába bocsátkoznánk, de azt le kell szögeznünk, hogy a Habsburgok német császárságának történeti ténye nem hatalmaz fel minket arra, hogy a dél-német kereskedőtöket ne tekintsük a tényleges Habsburg-uralom alatt álló országokban „idegen”-rek. Mint láttuk, az osztrák történetírás is „külföld”-rek mordja Dél-Németországot, s erre a cseh, még inkább a magyar történetírók legalább ugyanennyi jogcíme van, persze nem a későbbi fejlődés visszavetítése, hanem azon megfontolás alapján, hogy a XVI. században a Német Birodalom politikai konstrukciója kizárta az angol és francia abszolutizmushoz hasonló „össz nemzeti” gazdaságpolitika folytatását. Kizárta első sorban azért, mert a császár nem rendelkezhetett a szuverén jogokat gyakorló fejedelmek területeinek az uralkodót illető jövedelmeivel, minden abszolutista gazdaságpolitika alapfeltételével. A Habsburg-császár viszonya a dél-német kereskedőtökekhöz egészen más volt, mint a korabeli abszolút monarchiáké saját kereskedőtökeikéhez. Egyrészt nem rendelkezhetek velük korlátlanul, másrészt nem is tudták őket hatékonyan védelmezni. Tévedés volna a Habsburgok és az augsburgi pénzemberek kapcsolatát zavartalan harmóniának látni. Pölnitz új könyve Fugger Antalról meggyőzően bizonyítja, hogy a dinasztia és a Fuggerek közt a látszólagos érdekegység mögött ádáz hatalmi harc dúlt, s volt idő, mikor Ferdinándnak fogcsikorgatva kellett túrnie, hogy legnagyobb hitelezője az ő magyar királyi jogigényét semmibe véve, Zápolyai Jánossal szerződéseket kössön. A Fuggerek inkább a Habsburgok szövetségeseinek, mint alattvalóinak érezték magukat, s ha úgy látták, hogy érdekeik sérelmet szenvednek, nem késtek visszaütni a koronás partnernek. Vetélytársaik, a Höchstetterek kíméletlen legázolásában nem voltak tekintettel arra, hogy ezzel súlyos veszteségeket okoznak Habsburg Ferdinándnak, aki

⁷ Jakob Strieder: Studien zur Geschichte kapitalistischer Organisationsformen. München—Leipzig. 1925². 71—78. l.

hiába tett meg mindent a Höchstetterek megmentésére, a Fugger-hatalommal szemben ő is tehetetlen volt. A harmincas évek közepén tartósan megszilárdult ugyan a Habsburg—Fugger együttműködés, ezért azonban Ferdinándnak drága árat kellett fizetnie: kincstárának legbiztosabb jövedelmeit kötötte le hosszú évekre a Fuggereknek, lemondva arról a lehetőségről, hogy más kereskedő-tőkések jobb ajánlatait fogadja el.⁸ Bizonyára szívesen járt volna el a Fuggerekkel szemben is úgy, mint Pögl esetében, de nem állt hatalmában, hogy kirabolja őket, kénytelen volt hát velük megegyezni. A dél-német kereskedőtőkének a császári hatalomtól való függetlensége azonban csak átmeneti előnyöket jelentett a kapitalista fejlődés számára, mert mikor a XVI. század második felében az augsburgi bankházak spanyol és francia királyi adósaik fizetésképtelensége miatt sorra összeomlottak, nem volt német központi hatalom, mely politikai eszközökkel érvényesítette volna követeléseiket, mint azt más abszolút monarchiák saját alattvalóik érdekében következetesen és sikerrel tették.

Schbald Pögl egyéni tragédiája tehát nem annyira az osztrák Habsburgok abszolút hatalmára, mint inkább kormányzati tehetetlenségére vet világot. Habsburg Ferdinánd kétségbeejtő anyagi helyzetén akart könnyíteni, s ezért lesújtott a gyöngébb hitelezőre, akit nélkülözni tudott, s aki képtelen volt az erőszaknak ellenállni. Természetesen nem az volt a szándéka, hogy az osztrák kapitalista fejlődést bénítsa és a dél-német tőke behatolását Ausztriába megkönnyítse, de amit tett (s mint látni fogjuk, egész politikája) öntudatlanul is ezt szolgálta, tehát pontosan az ellenkezőjét annak, amire tudatosan törekedett: a centralizációnak.

Amilyen vaknak és tehetetlennek bizonyult a Habsburg-centralizáció a hazai polgárság érdekeinek a külföldi tőkével szemben való védelmezésében, éppen olyan gyöngének mutatkozott a polgári fejlődést gátló feudális reakcióval szemben. Gabriel Salamanca esete ezt példázza. Spanyolországból hozta őt magával Habsburg Ferdinánd, mint kincstárosát s az ő tanácsai szerint kezdte osztrák tartományaiban a spanyol abszolútizmus kemény rendszerét bevezetni. Az üres kézzel érkezett kegyencet urának korlátlan bizalma és bőkezűsége gyorsan gazdagította. Az abszolút uralkodók általában szemet hunytak hivatalnokaik vagyonosodása fölött, ha kincstáruk is gyarapodott közben. Salamanca azonban a szokottnál is nagyobb elnézést élvezett. Szolgálati előlegezett jutalmául Ferdinánd neki és utódainak adományozott minden birtokot és hasznát hajtó jogot, mely magánosokról bármilyen címen a kincstárra háramlík. 1524-ben a karintiai Ortenburg uradalmával együtt megkapta a grófi címet. A hivatalnokból a szokott módon, de szokatlan hamarsággal pénzkölcsönző lett. Kölcsönei fejében neki volt lekötve Hall sója, Idria higánya, Nápoly adója, egész sor vámhely jövedelme, s egy évtized múltán mégis adósa maradt neki a kincstár több mint 20 000 forinttal. Bányákat, birtokokat vásárolt, nagyszabású külkereskedelmi vállalkozásokat bonyolított le és Spittalban barchentszövő üzemet alapított, melynek készítményeit a Magyarországon harcoló katorák természetbeni zsoldjára osztotta ki, hogy a zsoldra szánt pénzt maga zsebelje be. Az osztrák viszonyok közt példátlan iramú kapitalista felemelkedésnek a rendek beavatkozása vetett véget. Ferdinándnak 1525-ben meg kellett ígérnie, hogy a gyűlölt „idegent” a rendi

⁸ Pölnitz : i. m. 88—89., 102—111., 155—164., 214—222., 351—352. l.

kiváltságok ellen törő abszolutizmus és a városgazdaság korlátait áttörő kapitalizmus merész képviselőjét elbocsátja szolgálatából. Erre ugyan csak 1532-ben került sor, s a bukott hivatalnok magánemberként továbbra is élvezte uralkodója kegyeit, de szédítő karrierje lehanyatlott, birtokaira visszahúzódva élvezte és felélte szerzeményeit. Neve még egy darabig szerepel kisebb összegekkel az udvar hitelezői közt, azután eltűnik a hitelezők közül.⁹ Utána hosszú ideig nem akad Habsburg-hivatalnok, aki odáig vitte volna, hogy kölcsönöket nyújthasson uralkodójának, mint ahogyan Pögl után hazai kereskedőtől kés sincs, aki versenyre kelhetne a dél-német pénzemberekkel. Ezek hitelezik a Habsburgoknak a visszafizethetetlen milliókat s cserében ráteszik kezüket a Habsburg-országok minden olyan jövedelemforrására, melyből készpénz vagy a világpiacon jól értékesíthető áru szivattyúzható ki.

A hazai kereskedőtöke romjai felett nyújtanak egymásnak kezét a harmincas évek közepén Habsburgok és Fuggerek. „Fugger a következő évtizedre a dinasztia életre-halálra elszánt hívének mutatta magát . . . Ez volt Antal igazi kereskedelmi monarchiájának a korszaka. De csak az utókor döntheti el, hogy a Fuggerek és a Habsburgok közti szoros szövetség felújítása végeredményében és kizárólag áldásos volt-e a társaság számára. Nem került-e az — amit az öreg Jakab elhárított s a fiatal Antal eleinte még hevesebben ellenzett — annak a hitelezőnek a kényszerhelyzetébe, aki saját létének veszélyeztetése nélkül nem szakadhat már el adósaitól, s emiatt kénytelen az elvesztett összegek után saját és idegen jó pénzt is kidobni?”¹⁰ Erre a kérdésre, melyet Fugger Antal biográfusa, Pölnitz könyvének végén tesz fel, a Fuggerek szempontjából a választ nemcsak a történelem, hanem a történetírás is megadta már. De fel lehet és fel kell tenni azt a másik kérdést is, hogy az osztrák Habsburgok országaira a dinasztia és a dél-német kereskedőtöke szövetsége „végeredményében és kizárólag áldásos volt-e”. A negatív válasz már Pögl és Salamanca pályafutásának fenti elemzésében bennfoglaltatik, a továbbiakban ezt kívánom alátámasztani és a Habsburg-országok társadalmi-politikai fejlődésének kulcsproblémájaként bővebben kifejteni.

III

Lényegileg mindegy, hogy Habsburg Ferdinánd Pögl saját elhatározásából, Salamancát pedig jobb meggyőződése ellenére, kényszer hatására semmisítette meg, mert mindkét esetben ugyanannak a feudális nyomásnak engedett, melyet a városgazdaság és a rendiség a kapitalizmus és az abszolutizmus feltörekvő, de még gyöngye tendenciáira gyakorolt. Ha összehasonlítjuk Pögl és Salamanca 10—20 ezres kölcsöneit a Fuggerek milliós hitelnyújtásával, nemcsak az osztrák Habsburgok országai és Dél-Németország gazdasági fejlettségének különbségéről kapunk pillanatfelvételt, hanem megértjük a két terület egymáshoz való viszonyának természetét is. Ezt a viszonyt a lengyel történetírás Szilézia vonatkozásában gyarmati kizsákmányolásnak tekinti.¹¹

⁹ *Friedrich Engel-Janosi*: Zur Geschichte der Wiener Kaufmannschaft von der Mitte des 15. bis zur Mitte des 16. Jahrhunderts. Mitteilungen des Vereines für Geschichte der Stadt Wien. VI. 1926. 38—39. l.

¹⁰ *Pölnitz*: i. m. 351. l.

¹¹ *Historia Polski*. Red. T. Manteuffel, L. Grosfeld, B. Leśnodorski. I/2. Warszawa. 1956. 459. l. („Traktowali Śląsk jako pewnego rodzaju obiekt eksploatacji kolonialnej.”)

A dél-német tőkések által exportra megszervezett XVI. század végi sziléziai vászoniparról német tudósok által írott úttörő monográfiában kétséget kizáró világossággal kerülnek kifejtésre a gyarmatosítás ismérvei: azért jöhetett létre ez az ipar, „mivel a gyarmati piac olyan durva árut igényelt, mely megfelelt a kelet-német [értsd: csehországi, sziléziai és lausitzi, tehát részben szláv, részben német] takácsok technikai képességeinek, s mivel a Kelet, jó fonaellátottsága, főleg pedig olcsó életviszonyai és alacsony bérei következtében, ezt az árut olyan áron szállíthatta, mely több mint kiegyenlítette a hosszú szárazföldi szállítást a nyersáru készítési helyétől a dél-német kereskedelem központjaiig, melyek egyúttal a finomító ipar központjai is voltak.”¹²

Hogyan folyt le ez a gyarmatosítás? A cseh korona országainak vászonipara a középkorban még önellátó falusi háziipar volt. A XV. század közepe után kezd a finomabb vászon szövése a városokban meghonosodni, elsősorban a fehérítés monopóliumát élvező Prágában és Boroszlóban. De exportra még a városi céhek sem dolgoznak, mert nem bírják a versenyt a minőségileg jobb és tömegcikként előállított „sváb” vászonnal, melyet a XV. században dél-német kereskedők visznek Boroszlón át Krakkóba, hogy ellássák vele Kelet-Európa igényesebb vásárlóit. A XVI. század közepén azonban megjelenik a cseh, lausitzi és sziléziai vászon a lipcei piacon, eleinte hazai felvásárlók árujaként, de igen hamarosan dél-német kereskedőtőkések veszik kezükbe a termelést és az értékesítést. Nürnbergi vállalkozók éves szerződést kötnek a céhekkel meghatározott mennyiségű vászon szállítására, előleget folyósítva az árura. A Verlagnak ezt a fajtáját Zunftkaufnak nevezték. Egyedül a Viati—Peller társaságnak 40 helység céhei dolgoztak a XVI. század végén. Más kereskedőcégek előzetes szerződés kötés nélkül ügynökökkel járatták be a városokat és a falvakat vászonfelvásárlás céljából. A hazai Verlegerek és felvásárlók nem mérközhettek a dél-német vállalkozók tőkeerejével s vagy tönkrementek, vagy néhány százalékos provízió fejében ügynökei lettek a benyomuló idegeneknek. A keleti vászon nagy keresletének az a magyarázata, hogy a Földközi-tenger vidékére már régóta „sváb” vásznat szállító dél-német kereskedők előtt új piac nyílt meg Amerikában, ahol a behurcolt néger rabszolgák számára olcsó ruházati cikkekre volt szükség. A tengeren túli gyarmat vászonnal való ellátására szervezték meg a nürnbergi vállalkozók kelet-európai gyarmatukat.¹³

A vászon-Verlag kézbevétele csak utolsó állomása volt a dél-német kereskedőtőke behatolásának a Habsburg-országok gazdasági életébe. Ez a behatolás jóval hamarabb, még a XIV. század második felében megkezdődött, mióta a dél-német kereskedőtőke fejlett munkaszervezettel gyártott, jó minőségű iparcikkekkel, elsősorban a középkori európai ipar legexportképesebb árujával, a posztóval kezdte elárasztani a keleti szomszéd országok piacait. A délnémet kereskedelem — írja a kérdés osztrák szakértője — ott van már

¹² *Gustav Aubin—Arno Kunze*: Leinenerzeugung und Leinenabsatz im östlichen Mitteldeutschland zur Zeit der Zunftkäufe. Ein Beitrag zur industriellen Kolonisation des deutschen Ostens. Breslau. 1940. 274. l.

¹³ *Hermann Aubin*: Die Anfänge der großen schlesischen Leinweberei und -handlung. Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. 1942. 105—178. l., és *Georg Jahn*: Der Verlag als Unternehmungsform und Betriebssystem im ostmittel-deutschen Leinengewerbe des 16. und 17. Jahrhunderts, uo. 1941. 168—176. l.

„Ausztia gazdasági fejlődésének megindulásánál”,¹⁴ s ezt a megállapítást bátran lehet minden, az Elbától keletre fekvő területre általánosítani. Noha ezt az általánosítást még nem végezte el a történetírás, az egyes országokra vonatkozó kutatás meglepő egyöntetűséggel mutatja ki, hogy a nyugati, pontosabban dél-német kereskedelem a XV. század közepétől kezdve egyre fojtogatóbb nyomással nehezedik a keleti országok gazdasági fejlődésére. „A késői középkor és a korai újkor belső-ausztriai kereskedelmében világosan meg lehet különböztetni két periódust, azt a korszakot, amelyben a hazai kereskedő uralkodik a piacon, és az elidegenedés korszakát, amelyik körülbelül a XV. század utolsó harmadával kezdődik és az idegen, túlnyomóan dél-német kereskedők uralmával jellemezhető.”¹⁵ Ugyancsak a XV. század második felére teszi Felső-Ausztia gazdaságtörténete „az idegenek benyomulását Felső-Ausztia gazdaságába, éspedig az általuk — főleg a nürnbergiek által Steyrben — alapított telepeket, melyeket vagy itteni kereskedőházak megvásárlásával, vagy állandó, faktorok által vezetett raktárak révén létesítettek. A kereskedőházak megvásárlásával az ország gazdaságába való benyomulásnak további módja is összekapcsolódott, mert az idegenek magukhoz kaparintották — elsősorban a vas- és vászoniiparban — a Verlagot, s ezáltal uralkodó helyzetet szereztek maguknak.”¹⁶ Az osztrák nagyvárosnak, a dunai kereskedelmen árumegállító-jogával uralkodó Bécsnek a XV. század közepével bekövetkező hanyatlásáról ezt olvassuk: „A bécsi kereskedelem . . . az árumegállító-jog elvének eltorzítása során helyi közvetítő kereskedelemmé vált: a dél-német exportáló s a cseh és a magyar importáló Bécsbe jöttek. A bécsi kereskedő tevékenysége . . . közlekedési akadályá lett . . . A keleti forgalomban a bécsiek a legfontosabb árunak, a posztónak a kiviteléből teljesen kiszorultak.”¹⁷ Az idézett tanulmány szerzője maga is mélyebben fekvő okát keresi a bécsi kereskedelem visszaesésének, mint az árumegállító-jogból fakadó passzivitási kísértést, s ezt a XV. század közepi ausztriai pénzromlásban látja, mely megfosztotta a bécsi kereskedőket tőkéjüktől. Hasonló értelemben, de tágabb perspektívában próbál magyarázatot keresni a problémára A. Hoffmann: „Mégis helytelen volna, ha az osztrákoknak ebben az úgyszólván privilegizált tétlenségében látnók az idegenek kereskedelmi uralmának egyedüli okát. Kétségtelenül része van ebben a kedvezőtlen belső és külső körülmények által okozott tökehiánynak is.”¹⁸ Szerinte a pénzromlás mellett a XV. század háborús viszonyai akadályozták az osztrák kereskedő tökegyűjtését.

Az osztrák tartományok belső bajai azonban nem magyarázhatnak meg egy jelenséget, mely egész Kelet-Európára kiterjed. Szücs Jenő kimutatta, hogy a magyarországi városi ipar fejlődése a XV. század közepén megtorpant, nem tudott a céhes keretéből kibontakozni, mert a hazai polgárság nem rendelkezett kellő tőkével a Verlag-rendszer kiépítésére. „A tőkeakkumuláció lehetősége mindenekelőtt a hatalmas arányú posztóbehozatalban, részben

¹⁴ Josef Kallbrunner: Der oberdeutsche Kaufmann in Österreich vom Ausgang des Mittelalters bis zum 30-jährigen Krieg. Nachrichtenblatt des Vereines für Geschichte der Stadt Wien. I/56. 65. l.

¹⁵ Tremel: i. m. 131. l.

¹⁶ Alfred Hoffmann: Wirtschaftsgeschichte des Landes Oberösterreich. I. Werden, Wachsen, Reifen. Salzburg. 1952. 75. l.

¹⁷ Engel-Janosi: i. m. 52. l.

¹⁸ Hoffmann: i. m. 67. l.

pedig a magyarországi nyerstermékek kivitelében lett volna. Ezeknek a cikkeknek európai forgalma azonban végső fokon dél-német nagykereskedők kezén van. A kialakuló hazai kereskedelmi tőke szerepe abban áll, hogy a hazai termelés és az idegen nagykereskedelem közt, illetve az idegen nagykereskedelem és a hazai fogyasztás közt közvetít... A kereskedelem méretei nagyok, középkori mértékkel mérve hatalmasak — de csaknem kizárólag hitelben bonyolódnak le. A magyar nagykereskedő hitelbe veszi át az árut a nagy dél-német kereskedőktől és hitelben történik a közvetítés is... A polgári vagyon középkori városainkban nemcsak a nyugati nagy kereskedelmi vagyonokhoz képest törpe, hanem ahhoz a külkereskedelmi forgalomhoz képest is, amelyet lebonyolít. Ezért szükségképpen alárendelődik az idegen tőkének, kellő önállóságra, a távolsági kereskedelem önálló kézbe tartására képtelen.”¹⁹

A dél-német kereskedőtőke kelet-európai uralmának tehát nem az osztrák pénzromlás, nem is az egyes országokban dúló háborúk, hanem olyan gazdasági tényezők voltak az okai, melyek egyetemlegesen visszavezethetők arra, hogy a dél-német kereskedőtőke felnövekedésének idején Kelet-Európa ipari termelése és kereskedelmi szervezete még fejletlen volt, s később a különbség már azért sem tudott kiegyenlítődni, mert a behatoló külföldi tőke leigázta és kiszípolozta a hazai termelést és kereskedőt. Láttuk, hogyan történt ez a cseh korona országainak XVI. századi vászoniparában. Jóval hamarabb, a XVI. század elején hatolt be a dél-német kereskedőtőke az osztrák iparba. Az osztrák tartományok legjelentősebb iparágai a vas- és vászonipar voltak, mindkettőben már a XV. században kialakult a Verlag-rendszer hazai kereskedőtőkések, elsősorban steyri (vas) és welsi (vászon) polgárok kezén. De „a XVI. század elején a steyri vaskereskedőknek messzemenően hiányzott a szükséges tőkéjük, a bányamesterek ezért gyakran fordultak pénzért a dél-németekhez és mindenestől hitelezőik markába kerültek. Egy 1539-ben működő bizottság megtiltotta a közvetlen szerződést az idegekkel, de aligha volt képes a szükséges Verlag-tőke megszerzésének kérdését megoldani... A steyriek tőkéje nem volt elegendő az egész vasüzlet finanszírozásához, ezért ők is függöttek két Verleger-csoporttól, és pedig a német birodalmi vaskereskedőktől és az ausztriai lerakati helyektől (Legorte).” Hogy e két Verleger-csoport közül melyik volt az erősebb, arról képet ad az 1625. évi vasmonopóliumban való részvételük: míg az osztrák városok 74 000 forintot, addig a dél-német vaskereskedők 100 000-et fektettek az üzletbe, holott ekkor már a dél-német kereskedő-tőke rég túl volt fénykorán. „A felső-ausztriai vászon-Verlag és vászonkereskedelem legfontosabb központja Wels városa volt, mely a közeli környék kézműveseit munkával ellátta, maga azonban messzemenően függött a salzburgi Verlegerektől... A külföldi kereskedők a felvásárlást hazai városi és mezővárosi polgárokon keresztül bonyolították le, s erre a célra 2—3 százalékos jutallékkal adtak nekik készpénzt.”²⁰

A dél-német kereskedőket természetesen nem a kelet-európai iparcikkek, hanem a nyerstermékek érdekelték. Az osztrák vasat a helyi hámorokban bér munkában kovácsvassá, acéllá dolgoztatták fel (néha saját hámorokat

¹⁹ Szűcs Jenő : Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon. Bpest. 1955. 191—195. l.

²⁰ Hoffmann : i. m. 196., 201., ill. 184. l.

is. szereztek maguknak erre a célra), hogy ellássák nyersanyaggal a dél-német városok híres vasiparát, melynek készárúai azután veszedelmes versenytársai lettek az osztrák vasiparnak a kelet-európai piacon.²¹ A mezőgazdasági termékek közül nagy mennyiségben vásárolták, főleg Magyarországról, a vágómarhát, osztrák földön pedig a bort, ezenkívül állatbort, viaszt.²² A textilipar nyersanyagai közül a rosszminőségű kelet-európai gyapjával nem volt mit kezdeniök, annál inkább keresték a lenfonalat. Kész vásznat csak kivételesen szereztek be, mert a durvább kelet-európai vásznak nem versenyezhettek a „sváb” vászonnal. Annak, hogy az osztrák vászon piacra vitelébe mégis beavatkoztak, elsősorban a nagy itáliai vászonkereslet volt az oka. A későközépkori európai kereskedelem legfőbb szárazföldi útvonala, mely az észak-olasz és dél-német gazdasági központokat kötötte össze, olyan közel haladt az osztrák vászon termelési területéhez, hogy szállítása nem okozott különösebb költséget, s a kereskedő megtalálta vele számítását. Különleges konjunktúra, a tengerentúli piac megnyílása, emellett pedig nagyon olcsó ár kellett ahhoz, mint láttuk, hogy a dél-német kereskedők érdemesnek találják a csehországi, sziléziai és lausitzi vászonnal foglalkozni. De itt is csak a lipcei piac-központoz közaleső területekre terjedt ki felvásárló tevékenységük, mert keletebből szállítani már nem fizette volna ki magát; onnan fonalat szereztek be.²³ A vászon kívül egyetlen más kelet-európai iparcikk iránt sem érdeklődtek, mert sem világpiaci konjunktúra, sem olcsó termelői ár nem csábította őket. Az osztrák vásáruk, a cseh és morva posztó kiterjedt kelet-európai piacát átengedték a helyi kereskedelemnek, mely tökeszegénysége, meg a jobb minőségű nyugati áruk versenye miatt csak igen szerény haszonkulccsal dolgozhatott s még így is állandó válságokkal küzdött. A XVI. század második fele mind az osztrák vasiparban, mind a cseh és morva posztógyártásban kézművesek és kereskedők számára egyaránt mélypontot jelentett.²⁴ Ugyanakkor horribilis nyereszkesedést folytattak dél-német tőkések a kelet-európai országok legnagyobb kincseivel, a bányatermékekkel.

A magyar és cseh királyság s az osztrák tartományok gazdasági és politikai megerősödése a XIV. század folyamán elsősorban nemesfémbányászatuk fellendülésének következménye volt. A nemesfémekben szegény Nyugat-Európa kereskedőit a magyar és sziléziai arany s a cseh, belső-ausztriai és tiroli ezüst csábította arra, hogy fokozzák keletre irányuló iparcikk-exportjukat, melynek fejében hatalmas pénzített nemesfémtömegeket vontak ki a kelet-európai országokból. Magyarország a XV. század második felében évente 800 000 forint értékű nyugati posztót, fémárut és távolkeleti fűszert importált, nagyjából dél-német kereskedők közvetítésével, ezzel szemben viszont csak 300 000 forint értékű mezőgazdasági terméket vitt ki; a félmillió különbséget négyötödrészen arannyal, egyötöd részben rézzel fedezte, ami gyakorlatilag azt jelentette, hogy az ország arany- és réztermelése

²¹ *Ludwig Bittner*: Das Eisenwesen in Innerberg-Eisenerz bis zur Gründung der Innerberger Hauptgewerkschaft im Jahre 1625. Archiv für österreichische Geschichte, 1909. 542. l.

²² *Engel-Janosi*: i. m. 40—45. l.

²³ *Hermann Aubin*: i. m. 146—147., 164. l.

²⁴ *Hoffmann*: i. m. 205—211. l., *Antonij V. Florovskij*: České sukno na východnoevropském trhu v XVI. až XVIII. věku. Praha. 1947. 11. l.

majdnem teljes egészében külföldre vándorolt.²⁵ A cseh királyságban és az osztrák tartományokban is hasonló folyamat ment végbe, melyet időnként lökészerűen meggyorsított a pénzrontás, mint pl. a XV. század közepén Ausztriában, ahol a jó pénz teljesen eltűnt a forgalomból s nagyrészt dél-német kereskedőkhöz került.²⁶ Ezek az így felhalmozott pénztökeket arra használták, hogy közvetlenül férkőzzenek hozzá a kelet-európai országok bányakincseihez. Ezt megkönnyítették számukra egyrészt a kelet-európai uralkodók, főként a Habsburgok állandó pénzzavarai, melyeket azok a bányaregále terhére felvett kölcsönökkel próbáltak áthidalni, másrészt a bányaszatban éppen ezeitől a XV. század második felében fellépő technikai nehézségek, melyeken csak költséges berendezésekkel lehetett segíteni. A dél-német tőkések az uralkodóknak és a helyi bányavállalkozóknak adott kölcsönök fejében elővételi jogot szereztek maguknak a bányatermékekre, majd tönkrement adósaiktól a bányákat és hámorokat is felvásárolták, s a XVI. század közepére a Habsburg-országok minden világpiaci jelentőségű bányaterméke (arany, ezüst, réz, ólom, ón, higany) az ő kezükbe került. A hazai kereskedőtőke, mely a XV. század folyamán sikerrel kezdett behatolni a bányaszatba (Tirolban Tannthal, Ringsmaul, Sigwein, Fügen, Sziléziában Bottner, Magyarországon Jung, Ernuszt, Thurzó stb.)²⁷ lemaradt az egyenlőtlen versenyben, eleinte az erősebb idegen tőke szerény csatlósaként próbálta magát fenntartani, előbb-utóbb azonban teljesen visszahúzódott, tönkrement.

A dél-német kereskedőtőke kelet-európai bányavállalkozásai közül legismertebbek a Fuggerekéi. 1488-ban kezdték a fémkereskedést tirolai ezüstvásárlásokkal, 1494-ben Thurzó Jánossal társulva saját kohóműveket létesítettek a magyarországi beszercebányai réz kitermelésére, az akkoriban felfedezett Saigern-eljárást alkalmazva az ezüstnek a rézécekből való kivonására. Mivel ehhez ólomra volt szükség, 1495-től kezdve sorra felvásárolták a belső-ausztriai Bleiberg bányáit, melyeknek ólmát részben a magyarországi, részben a tirolai ércek kiolvasztásánál használták fel. Az Arnoldstein mellett épült Fuggerau kohói az első évtizedben 160 000 forint értékű ezüstöt és rézet állítottak elő, ugyanezen idő alatt a magyarországi kohók egymillión felüli értékben termeltek. A terjeszkedés következő lépése a sziléziai Reichenstein aranybányáinak megszerzése volt, melyeket a Fuggerek 1502-ben vásároltak meg az eladósodott helyi vállalkozóktól. Azután a tirolai Schwaz, Rattenberg és Lienz környéki bányák kerültek birtokukba és három más augsburgi tőkéssel együtt 1526-ban megalapították a „Schwazer Berg-, Schmelz- und Pfennerwerkhandel” társasvállalatot, melyet 1565-ben az ugyan-csak más augsburgi kereskedőházakkal társulva alapított „Jenbacher Berg- und Schmelzwerkhandel” követett. 1559-ben a belső-ausztriai St. Leonhard környékén nemesfémbányákat vettek át, közben 1528 és 1531 közt erdélyi

²⁵ *Paulinyi Oszkár*: Magyarország aranytermelése a XV. század végén és a XVI. század derekán. (A Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve 1936). Ugyanez a külkereskedelmi helyzet áll fenn a XVI. század derekán is, vö. *Ember Győző*: Külkereskedelmünk történetéhez a XVI. században. Bpest. 1958.

²⁶ *Engel-Janosi*: i. m. 39–41. l., *Tremel*: i. m. 133. l.

²⁷ *Strieder*: i. m. 19., 37. l., *Paulinyi Oszkár*: A középkori magyar réztermelés gazdasági jelentősége. Károlyi Emlékkönyv. Bpest. 1933.

sóbányászattal kísérleteztek.²⁸ A Fuggerekkel társulva, de tőlük függetlenül is, sőt éles konkurenciaharcban velük, számos augsburgi és nürnbergi cég kezdeményezett kelet-európai fémkereskedelmet és bányavállalkozást. A Pimmel-cég Tirolban, Sziléziában, Csehországban működött; a belőle kinőtt Haug-Langenauer-Link társasvállalat a régi érdekeltségek mellé 1546 után átvette a Fuggerek magyarországi rézbányáit, 1566-ban pedig az idriai higanykereskedést is, úgy hogy 1575-ben bekövetkezett bukásáig a Fuggerekkel együtt uralkodó helyzetet foglalt el a kelet-európai fémkereskedelemben. A csehországi réz- és nemesfémbányászatban érdekelt Hóchstetterek 1525-ben nagyszabású spekulációba bocsátkoztak az idriai higannyal, ami 1529-ben bukásukat okozta. A Marlich-cég Tirolban, a Welserek Csehországban és Sziléziában, a Rosenberger-cég Csehországban és Belső-Ausztriában, a Herwart-cég Tirolban, Belső-Ausztriában, Sziléziában, Csehországban, a Vöhlín, Imhof, Humpiss, Hirschfogel cég Sziléziában, a Prandtmayr és Weitmoser cégek Belső-Ausztriában vették kézbe egyes bányák Verlagját vagy magukat a bányákat.²⁹ Ezekkel az augsburgi kereskedőtökésekkel versengve nürnbergiek is kivették részüket a kelet-európai fémkereskedelemből. A csehországi réz, ón és higany piacravitelében már a XV. század közepe óta vezetészerepük volt, a XVI. században azonban a belső-ausztriai bányászatba is behatoltak, sőt a század második felében az erdélyi higannyal is próbálkoztak.³⁰ Ez a felsorolás korántsem teljes, a monográfikus irodalom még sok hasonló adatot kínál s bizonyos, hogy a további kutatás sem akadhat másra, mint a délnémet kereskedőtöke hegemoniáját igazoló tényekre.

Kétségtelen, hogy a dél-német kereskedőtöke beavatkozása lökést adott a kelet-európai gazdasági fejlődésnek a termelés technikai és üzemi megszervezésével és az értékesítési lehetőségek megnyitásával, még ha mindez nem is jelentett egyebet, mint hogy helyébe lépett a tehetetlen hazai kereskedőtökének, melyet előzőleg ő tett tönkre. De a termelésnek ez a fellendülése sem vált a kelet-európai országok tartós hasznára, mert rablógazdálkodás volt. Akár a Fuggerek, akár kisebb versenytársaik bányavállalkozásait nézzük, ugyanazt látjuk: a dél-német tőkés pénzével rendbehozza a nehézségekkel küzdő üzemet, de hamarosan fel is vásárolja a bányákat az eladósodott tulajdonosoktól, s mert gyorsan akarja tőkétjét gyümölcsöztetni, a gyengébb hozamú bányákat leállítja, pusztulni hagyja, a jobbakat viszont a végletekig kizsarolja, majd — mihelyt termelési vagy értékesítési akadályok jelentkeznek — továbbáll újabb, jövedelmezőbb pénzbefektetési lehetőséget keresni, tönkrement bányákat, munkásokat, kisvállalkozókat, egyszóval súlyosabb helyzetet hagyva maga után, mint amilyent talált.³¹

A dél-német kereskedőtökének ez az inváziója az osztrák Habsburgok országaiban a XVI. század derekán érte el csúcspontját, s összefüggött a

²⁸ *Strieder* : i. m. 26—49. l., *Tremel* : i. m. 69—70., 81—82. l., *Götz Freiherr von Pölnitz* : Jakob Fugger. Tübingen, é. n. II. 114—116. l., *Gustav Gündisch* : Die siebenbürgische Unternehmung der Fugger 1528—1531. Omagiu profesorului Ioan Lupaș. București. 1941. A Fuggerek bányavállalkozásainak óriási irodalma van, melynek idézésétől itt el kell tekintenünk.

²⁹ *Strieder* : i. m. 25., 28., 36., 48—49., 293—310., 346. l., *Pölnitz* : Anton Fugger 102. l., *Tremel* : i. m. 74—76. l.

³⁰ *Strieder* : i. m. 260., 311., 354. l., *Pölnitz* : Anton Fugger 417. l., *Tremel* : i. m. 74—75. l.

³¹ *Tremel* : i. m. 74. s. köv. lapokon egész sorát mutatja be Belső-Ausztriában a hasonló eseteknek.

világpiac kialakulási folyamatával. A világpiaci konjunktúrák határozták meg a dél-német kereskedők kelet-európai vállalkozásait: az amerikai néger rabszolgák ruhaszükséglete hívta általuk életre a sziléziai vászon exportiparát, s a dél-amerikai ezüsbányákban alkalmazott amalgám-eljárás higanyszükséglete indította őket az idriai higanybányászat fellendítésére. A cseh, magyar, osztrák réz az ő kezükön vált világpiaci spekuláció tárgyává s került a nagy európai kereskedelmi központokon, Velencén, Antwerpenen keresztül a Közelkeletre és az amerikai gyarmatokra. Téves tehát az a közkeletű feltevés, hogy a kereskedelmi utaknak a nagy felfedezéseket követő eltolódása csökkentette Kelet-Európa áruforgalmát. Ellenkezőleg, a világpiacba való bekapcsolódás újabb értékesítési lehetőségeket nyitott meg a kelet-európai áruk számára. Nem a világpiac forgalmából való kiesés volt az oka Kelet-Európa ekkor kezdődő gazdasági és társadalmi elmaradásának Nyugat mögött, hanem az, hogy agrár- és bányatermékek kivitelével s iparcikkek behozatalával vettek részt a világméretűvé váló áruforgalomban, s még ez a kedvezőtlen megoszlású kereskedelem sem a hazai, hanem a dél-német kereskedők kezén volt. Nyugat- és Kelet-Európa gazdasági fejlődése között kezdettől fogva jelentős ütemkülönbség állt fenn, de Európának egy nyugati ipari és egy keleti agrár félre való szétválása s az ezzel járó gazdasági függési viszony csak a világpiac kialakulásával, a XVI. század folyamán jött létre. Ebben a dél-német kereskedőtőkének döntő szerepe volt, mert a kelet-európai áruk világpiaci forgalmazásával nemcsak megerősítette, hanem fokozta is a kelet-európai országok feletti gazdasági hegemoniáját. Ez a hegemonia ekkor vált igazán gyamatosítássá, mely elzárta a kelet-európai kereskedőt a világpiacba való közvetlen érintkezéstől s a külkereskedelem hasznának oroszlan-részét külföldre szívta ki.

A dél-német tőke gyamatosító behatolása a nyugati és keleti gazdasági fejlődés egyenlőtlenségének következménye volt, de megkönnyítette a Habsburgok gazdaságpolitikája is. Az uralkodó elővételi joga a bányatermékekre (Wechsel, cambium) és az ezzel egybekötött bányafelügyeleti jog módot nyújtott a bányászat messzemenő állami monopolizálására. A kelet-európai uralkodók már a korai középkor óta éltek ezzel a lehetőséggel, különösen a pénzverés alapjául szolgáló nemesfémek és az ugyyszólván korlátlan mennyiségben értékesíthető só forgalmának kézbevétele által.³² A Habsburgok figyelme a XV. század közepén terelődött fokozott mértékben a bányászatra. III. Frigyes császár, osztrák főherceg 1449-ben kivette a sóbányászatot a polgári bérlők kezéből és kincstári vállalkozássá szervezte át. A polgári tőkések részben állami hivatalnokok lettek, részben a vaskereskedelembe húzódtak át. 1448-ban a vastermelés is állami szabályozás alá került. A vasipar komplex szervezete kizárta a kincstári kezelésbe vételt, az állami beavatkozás ezért csak arra korlátozódott, hogy szigorú felügyelet alá helyezze a bányák, hámorok és Verlegerek tevékenységét a kincstári jövedelmek szaporítása érdekében. A rendezés a középkori városgazdaság elvei alapján történt: rögzítette az árakat, a hámorok és a Verlegerek számát, az egyes Verlegerek által átvehető vasmennyiséget és bizonyos helyekre (Legort) korlátozta az eladást. Mindez már önmagában lehetetlenné tette a polgári tőke szabad vállalkozását, de a Habsburg-gazdaságpolitika közvetlenül is gondoskodott a városgazdaság kereteiből kitörni akaró tőkés kezdeményezések elfojtásáról.

³² Strieder : i. m. 23. l.

Leoben, Althofen, St. Veit belső-ausztriai városok vaskereskedőinek társulásait I. Miksa, mint tiltott monopolisztikus törekvések képviselőit feloszlatta.³³

Az állami monopólium és a polgári tőkés monopólium tehát már kezdetben szembekerülnek egymással a Habsburg-gazdaságpolitikában, melynek nem elvi alapja, hanem kényszerű gyakorlata változott meg, mikor pénzhiány miatt monopóliumot engedett a dél-német kereskedőtőkének a bányatermékek értékesítésében. I. Ferdinánd többször megpróbálta nemcsak a nemesfém- és sóbányászatot, hanem a réz, ón és higany kitermelését is állami kezelésbe venni, de csak odáig jutott el, hogy egyes bányákat magánosoktól átvett, vagy elővételi jogon szerezte meg a bányatermékek piaci értékesítésének monopóliumát, melyet azután hatalmas előlegek fejében sürgősen átadott dél-német tőkéseknek.³⁴ Ugyanakkor a hazai kereskedőtőkének sokkal szerényebb monopolisztikus vállalkozásaira (mint Pögl esetében láttuk) könyörtelenül lesújtott a törvény. Ha lett volna tőkeerős osztrák, cseh vagy magyar kereskedő, aki hitelnyújtásban versenyre kelhetett volna a délnémetekkel, bizonyára öelötte is leomlottak volna a törvényes korlátok, de mivel az uralkodó semmit sem várhatott a hazai polgárságtól, az se várhatott tőle könnyítéseket. Habsburg Ferdinánd az egyes hazai polgárok kapitalista törekvéseivel szemben az egész hazai polgárság középkori városgazdasági törekvéseit támogatta, ami egyébként logikusan következett a társadalom feudális alapstruktúráját érintetlenül hagyó, felemás centralizációs politikájából. Sőt, az is természetes, hogy ilyen körülmények között a hazai polgárság a centralizációval szembeszegülő rendi ellenállás erőtartóának számított, s mint ilyent kezelte az uralkodó is. Bécs 1522-ben, Prága 1547-ben a rendi ellenállásban való résztvétele miatt veszítette el önkormányzatát. A Habsburg-centralizáció ellentmondásosságához az is hozzátartozik, hogy a rendiségnek szánt csapások a polgárságot érték, még azt a csekély védelmet is elvéve tőle, amit privilegizált rendi helyzete biztosíthatott volna.

IV

A dél-német kereskedőtőke a Habsburg-országok városi polgárságát nemcsak elzárta a világpiacba való közvetlen bekapcsolódástól, hanem egyúttal bezárta a városfalak közé, visszaszorította a középkori városgazdaságba. A klasszikus európai polgári fejlődés útja a távolsági kereskedelemben történő tőkegyűjtésből kiindulva a falusi háziiparba, majd a mezőgazdasági termelésbe való behatoláson át vezet a feudális viszonyok végső felszámolásához. A Habsburg-országok polgárságát a dél-német kereskedőtőke hegemoniája már az első lépés megtételétől visszavetette azáltal, hogy a világpiacon értékesíthető árucikkeket hatalmába kerítette. A bányakincsek feletti rendelkezést az államhatalom monopolisztikus intézkedései vették ki a hazai polgárság kezéből és juttatták a külföldi kereskedőnek, a hazai ipart a külföldi áruk importja fojtotta meg, s ha egyes termékei mégis exportképesek voltak, azoknak kivitele is az idegen tőkések zsákmánya lett. Ugyanez történt a külföldi piacra vihető mezőgazdasági termékekkel is. A hazai polgárság számára

³³ *Tremel* : i. m. 59., 102. l.

³⁴ *Strieder* 292. s köv. ll. (idriai higany), 260. s köv. l. (csehországi ón), *Szekfü* 132. l. (magyarországi réz).

így csak a belső piac áruval való ellátása maradt. A külkereskedelem hasznának elvesztése azonban olyan súlyos tőkehiányt idézett elő, hogy a XVI. század derekán a Habsburg-országok vas- és posztóiparát a hazai Verlegerek képtelenek voltak a nélkülözhetetlen termelési hitellel ellátni.³⁵ Ilyen körülmények közt szó sem lehetett a városi ipari termelés kiterjesztéséről, még kevésbé a falusi háziipar megszervezéséről. Erre egyedül a világpiacon értékesíthető vászon esetében kerülhetett a sor, de — mint láttuk — csak a dél-német kereskedőtőke közvetett (Felső-Ausztria) vagy közvetlen (Szilézia, Csehország) beavatkozása révén. A Habsburg-országok ipari fejlődése általában megrekedt a céhes kézművesség fokán, s a legtöbb iparágban a Verlagrendszer sem alakulhatott ki; az iparos maga árusította kicsinyben készítményeit. A városi lakosság jelentős része, a kézművesek többsége is, fő- vagy mellékfoglalkozásként mezőgazdasági termelést, főleg szőlőművelést folytatott, s a polgári kereskedelemnek legfontosabb áruja a magatermelte vagy felvásárolt bor volt.

Ilyen körülmények közt a városi kereskedőtőke a faluba legfeljebb a mezőgazdasági termékek felvásárlása révén hatolhatott volna be, de ahhoz sem volt elég erős, hogy az árutermelő parasztság jómódú elemeiből kialakuló kereskedőréteg versenyével megbirkózzék. A városi polgárság tőkehiánya miatt a városi piac nem tudta magához kötni a falusi földművelés és állattenyésztés termékeinek forgalmát, mely nagy részben a falusi vásárhelyeken, paraszti kereskedők kezén bonyolódott le. A falusi vásárokon megjelentek a városi kézművesek is, majd szaporodni kezdett a helyi kézművesek száma s a vásárhelyek városiasodásnak indultak, kivonva magukat, legalábbis a legalapvetőbb szükségleteket ellátó iparágakban, a városi piackörzetből, sőt saját piackörzetet alakítva ki maguknak a környező falvakból. A földesurak a várható haszon reményében városi kiváltságokat szereztek vásáros falvaiknak s így jöttek létre a félig paraszti, félig polgári mezővárosok. Ezeknek száma és lakossága a XV. század derekától kezdve ugrásszerűen megnőtt az osztrák tartományokban csak úgy, mint Magyarországon és a cseh korona országaiban, ami nyilvánvaló összefüggésben áll a városi ipar és kereskedelem ekkor bekövetkező megtorpanásával.³⁶

A kelet-európai országok társadalomfejlődésében a mezővárosok jelentős szerepet játszottak, de ez a szerep igen problematikus. Ha pusztán a feudális agrárviszonyok fejlődését tartjuk szem előtt, akkor a parasztpolgárság megjelenésében a jobbágnak szabadparaszttá, kispolgári tulajdonossá alakulásához vezető út ígéretes állomását látjuk. Azokban az országokban, melyek később az osztrák Habsburgok uralma alá kerültek, a XV. század folyamán valóban ugyanazok a tendenciák mutatkoztak, mint Nyugat-Európában: a feudális munka- és termékjáradékot nagymértékben háttérbeszorította a pénzjáradék s megindult a földesúri fennhatóság alatt álló parasztnak szabad bérlővé alakulása, különösen a földesúri terheiket átalányösszegben megváltó, belső ügyekben önkormányzatot élvező mezővárosokban. De ha a városfejlődés szempontjából értékeljük ezt a folyamatot, akkor a mezővárosok

³⁵ Strieder : i. m. 142. s köv. ll. (iglaui posztókészítés válsága), Hoffmann : i. m. 127—128. l. (a felső-ausztriai vasipar nehézségei).

³⁶ Ezt az összefüggést világosan meglátta és kimutatta Szűcs : i. m. 92—98. l. A városi és paraszti kereskedelem versengése következményének tekinti a mezővárosok fejlődését Hoffmann : i. m. 155. s köv. ll. is.

felnövekvésében lehetetlen meg nem látni a szabad városok piacát szűkítő, s általában az országos piac egységesülése helyett annak további felaprózódását előmozdító tendenciát. Ila lazította is a mezővárosok viszonylagos szabadsága a feudális kötelékeket, ugyanakkor a parasztpolgárság földesúri szolgáltatásai hozzájárultak a feudális uralkodó osztály gazdasági és politikai hatalmának fenntartásához. Az árútermelésnek és árúkereskedelemnek paraszti, mezővárosi szektora, mely (agrárországokról lévén szó) a gazdasági életnek igen jelentős területeire terjedt ki, a parasztság feudális függése folytán közvetve a feudális uralkodó osztály ellenőrzése alatt állott, s éppen azért, mert a gyöngye városi polgárság nem tudott ebbe a szektorba behatolni, a közvetett feudális ellenőrzés a történelmi fejlődés során közvetlen beavatkozássá alakult.

Kelet-Európában, s így a Habsburg-országokban is a feudális földbirtokosok a XV—XVI. század folyamán egyre nagyobb mértékben kapcsolódtak bele a mezőgazdasági árúkereskedelembé, majd az árútermelésbe is. Nem elégedtek meg a hagyományos termék- és pénzjáradékok beszedésével, hanem maguk is felvásárló, kereskedő tevékenységbe kezdtek. Elsősorban saját paraszti termékeikre formáltak elővételi jogot, majd monopolizálták birtokaikon a kocsmát, malmot, mézsárszékot, halastavat és rákényszerítették paraszti jaikat, hogy az ő árúikat vásárolják. A nagy uradalmak így a középkori városgazdaság rendszerének falusi változataként monopolisztikus piacörzetekké alakultak, melyekről a városi polgár kiszorult. Szűkült természetesen a paraszti kereskedelem piaca is, majd veszélybe került maga a paraszti árútermelés, mikor a földesurak, a XVI. század derekától kezdve a paraszti jaiktól bevont földeken majorgazdaságokat rendeztek be, s ezeket robotmunkaerővel műveltették. A parasztságot csak személyes szabadságának megszorításával, a földesúri fennhatóság szigorításával lehetett robotra kényszeríteni, ezért a robotgazdálkodás szükségszerű folyamánya volt a parasztság röghözkötése és földesúri bíráskodás alá vetése. Így jött létre a „második jobbágyság” rendszere, mely ebben a korszakban Kelet-Európa országainak egyetemes sajátosságává vált.³⁷

³⁷ Az egyes Habsburg-országok részletekben eltérő, de lényegileg azonos agrár-fejlődésének nagy irodalmából itt csak néhány művet idézünk, melyek legelősebben domborítják ki a fejlődés fő vonalait. A cseh korona országaira vonatkozó régi irodalmat jól foglalja össze *Werner Stark: Ursprung und Aufstieg des landwirtschaftlichen Großbetriebs in den böhmischen Ländern.* Brünn. 1934. E munka egyes téves nézeteivel vitatkozva, a folyamat főbb mozzanataira és kronológiájára vonatkozólag azonos nézetre jut *Alexander Mika: Feudalni velkostatek v jižních Čechách (XIV—XVII.)* (Sbcrnik Historický I. 1953.) Magyarországi viszonylatban *Szabó István: Az uradalmi gazdálkodás és a jobbágybirtok a XVI—XVII. században c. tanulmánya* (Tanulmányok a magyar parasztság történetéből. Bpest. 1948. 161—201. l.) jelölte ki elsőnek a probléma körvonalait. *Pach Zsigmond Pál: Az eredeti tőkefelhalmozás Magyarországon.* Bpest. 1952 c. művében a majorsági gazdálkodást, közelebbről a jobbágyföldek földesúri kezelésbe vételét a parasztság földtől való megfosztásának és proletarizálódásának kezdeti mozzanataként értékelte. Ezzel a nézettel szemben *Makkai László: I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai.* Bpest. 1954 c. forráskiadványának bevezetésében (67—68. l.) azt az álláspontot képviseli, hogy „a magyarországi majorsági gazdálkodás történetében két egymást felváltó folyamatot kell megkülönböztetni. Az elsőnek lényege a teljes jobbágy robotjára támaszkodó gazdálkodás s ennek megfelelően a földfoglalás korlátozottsága... A másik folyamat a tulajdonképpeni eredeti tőkefelhalmozás folyamata, melynek lényege a bért munkára... alapozott gazdálkodás, mellyel együttjár a jobbágynek telkétől való megfosztása”. Ez utóbbi folyamat, legalábbis a XVII. század közepéig, nem vált uralkodóvá Magyarországon. Hasonló eredményekre jutott újabban

Nem lehet célunk itt a „második jobbágyság” keletkezése és jellege körüli vita egész problematikáját felvetni. Mindössze azt az álláspontunkat kell leszögezni, hogy a kelet-európai társadalomfejlődés e kedvezőtlen irányvételének kiindulópontját a városi polgárság árutermelésének és árukereskedelmének visszaszorulásában, végső fokon tehát a nyugati, közelebbről a délnémet kereskedőtőke gyarmatosító behatolásában látjuk.³⁸ A földesurak azokba a résekbe hatoltak be, melyeket a terjeszkedésében megbénított polgárság szabadon hagyott, s ezeknek a réseknek tágitásával először a polgári gazdasági tevékenységet szorították ki a faluról, majd a paraszti árutermelés és árukereskedelem tekintélyes részét kaparintották meg, végül pedig betörték a városi piacra is. A városokba költöző nemesek egyre veszélyesebb versenytársai lettek a polgári kereskedőknek. Míg Nyugat-Európában a polgári fejlődést akadályozó feudális kötöttségek sorra fellazultak, addig a kelet-európai országokban a feudalizmus megnövekedett súllyal nehezedett

Maksay Ferenc: Gutswirtschaft und Bauernlegen in Ungarn im 16. Jahrhundert (Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 1958) c. tanulmányában. Saját kutatásai során Pach Zsigmond Pál is módosította korábbi nézeteit, s a stockholmi történetzkongresszuson tartott korreferátumában szintén két szakaszra bontja a magyarországi majorsági gazdálkodás történetét, és a XVI–XVII. századokat a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenetet megelőző korszaknak, „előtörténet”-nek nevezi. Az osztrák tartományok XVI. századi agrárfejlődéséről még nincs összefoglaló képünk. *Georg Grüll*: Die Robot in Oberösterreich (Linz. 1952) c. művében összehasonlítást kísérel meg az egyes osztrák tartományok és Csehország robotviszonyai közt, s ebből kiderül, hogy bár a XV. századhoz képest a robot mindenütt növekedett, számottevő majorsági gazdálkodás a XVI. század derekától fogva csak Alsó- és Belső-Ausztriában alakult ki, de ott sem foglalt el olyan uralkodó helyzetet a mezőgazdaságban, mint pl. Csehországban. De még a gazdaságilag legfejlettebb osztrák tartományban, Felső-Ausztriában is igen jelentős változások mentek át az agrárviszonyok. *Hoffmann*: i. m. 88–93. l. a XVI. századi felső-ausztriai földesúri gazdálkodást a nyugati Rentenwirtschaft és a keleti Gutsherrschaft közötti átmeneti típusnak, Wirtschaftsherrschaftnak nevezi, ezzel jelezve a földesurak megnövekedett gazdasági tevékenységét.

³⁸ A „második jobbágyság” kérdésének legújabb vitairódalma *Johann Nichtweiss*: Zur Frage der zweiten Leibeigenschaft und des sogenannten preußischen Weges der Entwicklung des Kapitalismus in der Landwirtschaft Ostdeutschlands (Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 1953. 3. sz. 687. s köv. l.) c. cikkében felvetett nézetek körül forog. A rendszer jellegére, a kapitalista fejlődéshez való viszonyára nézve ld. az előző jegyzetben mondottakat. Ami a kelet-európai agrárviszonyok átalakulásának eredetét illeti, Nichtweiss azt mondja, hogy a második jobbágyságot „az idézte elő, hogy a területek nemessége alkalmazkodott a Nyugat-Európában kialakuló kapitalizmus feltételeihez... A polgárság gazdasági és politikai gyengesége és a városok kereskedelmének és iparának hanyatlása megkönnyítette a földesuraknak a második jobbágyság bevezetését.” *Benedykt Zientara*: Z zagadnień spornych tzw. „wtórnegu poddaństwa” w Europie środkowej (Przegląd Historyczny, 1956. I. sz.) szintén Európa nyugati és keleti felének gazdasági kapcsolataiban látja a „második jobbágyság” eredetét, de elemzésében nem áll meg a nyugat-európai gabonaszükségletnél, mint a majorgazdálkodás indítékánál, hanem megállapítja, hogy a nemesség gazdasági és politikai túlsúlya a többi társadalmi osztály, elsősorban a polgárság gyöngeségének tulajdonítható, a kelet-európai polgári fejlődés elmaradottsága viszont a nyugat-európai tőke térhódításának, ipari-kereskedelmi expanziójának a következménye. Ezzel egyetértünk, kevésbé azonban azzal a nézetével, hogy a nyugat-európai tőkés expanzió képviselőit lengyel területen a hollandiakban, cseh és magyar területen pedig az osztrákokban látja. A XVI. században, mely a „második jobbágyság” kialakulásának döntő korszaka, sem a hollandi, sem az osztrák kereskedőtőke nem játszik jelentős szerepet Kelet-Európában, annál jelentősebbet viszont a délnémet, melynek a hollandi és az osztrák a XVII. században lép nyomába. A „második jobbágyság” feltételeit megteremtő nyugati expanzió képviselőit Zientarával szemben a délnémet kereskedőtőkésekben látjuk.

rá a városokra. A feudális nyomás alatt a polgárság is feudalizálódott: a polgári állapot nyomasztó korlátai közül az erősebbek nem a tőkés gazdálkodás, hanem a feudális birtokszerzés irányában igyekeztek kitörni, keveset érő polgári rendi kiváltságaikat a nagyobb védelmet biztosító menesi kiváltságokkal cserélve fel. Magyarországon ez a folyamat odáig ment, hogy a XVII. század elején a törvény már csak azt a várost ismerte el földesúri fennhatóságtól mentes, szabad városnak, amely maga is jobbágyfalvak tulajdonosa volt.

Az a jelenség, hogy a feudális uralkodó osztály megnövelte parasztjai feletti hatalmát és árugazdálkodásával visszaszorította a polgárságot, a XVI. század folyamán minden Habsburg-országban kimutatható, de ennek az általános tendenciának a hangsúlyozása félrevezető lenne, há nem fordítanánk figyelmet az egyes országok közötti különbségekre is. Mindenekelőtt igen éles a határvonal egyrészt az osztrák tartományok, másrészt a magyar és cseh korona országai között. Az utóbbiakban a XVI. század derekán nagy lendületet vesz a majorgazdaságok kiépítése és ezzel párhuzamosan a robotteher növekedése. A XVI—XVII. század fordulóján már a robot a jobbágy legsúlyosabb terhe. De míg Magyarországon már a XVI. század első felében megszűnik a robotnak bizonyos munkamennyiséghez vagy időhöz kötött korlátozása, s a földesúr tetszés szerint dolgoztathatja ingyen jobbágyait, addig Csehországban a robotoltatás csak a harmincéves háború után éri el csúcspontját.³⁹ Az osztrák tartományokban ezzel szemben a majorsági gazdálkodás csak a keleti és déli határvidéken terjedt el, elsősorban Alsó-Ausztriában, ahol elvben már a XVI. század közepén kimondották a korlátlan robotoltatást, de itt is, mint Belső-Ausztriában, a földesúr sokszor nem vette természetben igénybe a robotot, hanem pénzt követelt helyette s nem egy uradalomban az évi robotnapok száma 14—25 közt mozgott, ami a XVI. század eleji Magyarországon általánossá tett évi 52 naphoz képest is elenyésző. Egyáltalán nem alakult ki majorsági gazdálkodás Felső-Ausztriában, ahol a robotot a parasztok pénzben váltották meg, s a földesurak még a XVI. század végén sem tudtak többet, mint évi 14 robotnapot törvényessé tenni. Ez a szabályozás maradt érvényben a XVII. század folyamán is.⁴⁰

Ha a nemesség és a polgárság viszonyát nézzük, ugyanezeket a különbségeket látjuk. Csehországban a városok a XV. században még elszánt küzdelmet folytattak a nemesek gabonakereskedelme és sörfőzése ellen, a XVI. században azonban már nem tudnak többé akadályt gördíteni a nemeseknek az árugazdaságba való betörése elé.⁴¹ Magyarországon viszont a XV. században sem esett korlátozás alá a nemesek kereskedése.⁴² Ugyanakkor az osztrák tartományokban a XVI. század első felében a városi polgárság még hevesen tiltakozik a nemesek gabonafelvásárló tevékenysége ellen, s 1520-ban sikerül is erre törvényes tilalmat kieszközölnie. Persze a nemesség túltette magát a tilalmakon s a század közepén már nagyarányú kereskedelmet folytatott, de a borkereskedelem polgári monopóliumának megtöréséért még a század végén is keményen kellett harcolnia.⁴³ A nemeseknek a városokba való beköl-

³⁹ *Makkai*: i. m. 56. l., *Stark*: i. m. 66—68. l.

⁴⁰ *Grüll*: i. m. 97—111., 237—243. l.

⁴¹ *Stark*: i. m. 27. l., *Mika*: i. m. 135. l.

⁴² *Paulinyi Oszkár*: Ipar, kereskedelem [a XVI—XV. században]. Magyar Művelődéstörténet II. Bpest. é. n. 197. l.

⁴³ *Hoffmann*: i. m. 157. s köv. ll.

tözeése mindenütt megindult, s a polgárság kénytelen volt megengedni nekik a kereskedelmi tevékenységet, legfeljebb azt kötve ki, hogy alá kell vetniök magukat a városi törvényeknek. Az ellenállás ebben a tekintetben is az osztrák tartományokban volt a legerősebb. Felső-Ausztria városai még 1568-ban is megerősítették az uralkodóval a városban lakó nemesek kereskedési tilalmát, Alsó-Ausztriában pedig ugyanebben az időben az a megegyezés jött létre polgárok és nemesek közt, hogy a városi nemes kereskedésének fejében a földbirtokot szerző polgár nemesi jogokkal élhet.⁴⁴

A feudális uralkodó osztály gazdasági és politikai fölénye tehát az osztrák tartományokban is létrejött, de a polgárság mégsem került olyan nagy mértékben nemesi vezetés alá, mint a magyar és cseh korona országai-ban. Igen jellemzően mutatkozik ez meg a Habsburg-országokban a XVI–XVII. századfordulón fellángoló parasztfelkelések történetében. Míg a magyar- és csehországi parasztság teljesen elszigetelten, polgári segítség nélkül küzd elnyomói ellen, a felső-ausztriai parasztok messzemenően élvezhették a városok anyagi, sőt fegyveres támogatását. Nem kis mértékben ennek köszönhető, hogy a földesurak robotkövetelései meghiusultak ill. csak korlátozottan teljesültek.⁴⁵ Ezek a különbségek az egyes országok polgári fejlődése közötti különbségben gyökereznek, konkrétan abban, hogy a dél-német kereskedőtőke behatolása mennyire szorította háttérbe a hazai polgárságot. Láttuk, hogy ebben a tekintetben Felső-Ausztria volt a legkedvezőbb helyzetben. Itt a vas- és vászonszomszédkereskedelem gyakorlatilag a hazai Verleg kezében maradt, s a dél-német kereskedőtől való függés csak közvetett volt. Ugyanígy alakult a vaskereskedelem Belső-Ausztriában is. A cseh korona országai-ban már a vászon Verlegerei nem hazai, hanem külföldi kereskedők voltak, míg Magyarország textilipara teljesen elsovadt; sem hazai, sem külföldi Verlegerek nem vették kezükbe fejlesztését. Aligha tévedünk, ha az osztrák polgárság nagyobb ellenállóképességének okát az osztrák tartományok viszonylagos ipari fejlettségében, elsősorban a széles tömegeket foglalkoztató vasipar virágzásában keressük.

Ismételten le kell szögeznünk azonban, hogy a Habsburg-országok XVI. századi társadalomfejlődésében nem a köztük levő különbségek, hanem az őket összekapcsoló vonások dominálnak: azaz a dél-német kereskedőtől való gyarmati függés és a feudális uralkodó osztálynak a parasztság és a polgárság rovására való megerősödése. Ez az egymással szoros kapcsolatban álló két folyamat határozta meg a centralizáció alakulását is. A hazai polgári bázist nélkülöző központi hatalom a polgárság gyöngeségéből erőt merítő, gazdasági és politikai helyzetét megszilárdító nemesség rendi ellenállásával szemben nem léphetett előre az abszolutizmus kiépítésének útján. Bár igen kevésbé ismerjük a Habsburg-kormányzat XVI. századi agrárpolitikáját, nagyobb tévedés kockáztatása nélkül mondhatjuk, hogy azt egészében ugyanaz jellemzi, ami a várospolitikát: a középkori állapotok lehető zavartalan fenn-tartása; nemes, polgár és paraszt hagyományos viszonyának rögzítése. Mi sem jellemzőbb erre, mint I. Miksának a felső-ausztriai nemesek és polgárok pörében hozott 1568. évi határozata, melyben elrendeli, hogy a nemesi bir-

⁴⁴ Uo. 159. l.

⁴⁵ *Makkai László*: A kuruc nemzeti összefogás előzményei. Bpest. 1956. („A paraszti osztályharc szerepe a Habsburg-abszolutizmus kialakulásában” c. fejezetben, 69–85. l.)

tokot szerző polgár hagyjon fel polgári foglalkozásával, de a városba költöző nemes se üzzön polgári foglalkozást.⁴⁶ I. Ferdinánd megpróbált ugyan nyomást gyakorolni a magyar és a cseh országgyűlésre a jobbágyok elnyomatásának enyhítése érdekében, de a rendi igazgatási apparátus megakadályozta a határozatok végrehajtását.⁴⁷ A XVI. század második felében a központi hatalom teljesen kiengedte kezéből a cseh és a magyar korona országaiban a parasztok sorsát, kiszolgáltatva őket földesuraik önkényének. A földesúri hatalomnak az uralkodó és a parasztság közé ékelődését az is előmozdította, hogy a Habsburgok a XVI. század folyamán sorra elzálogosították a kincstári birtokokat az árugazdálkodásból pénzt szerző nemességnek. Magyarországon 1536—1600 között 35 vár és 716 helység került 1 883 000 forint értékben zálogbaadásra. Csehországban a XVII. század elején 320 egyházi és főúri nagybirtokkal szemben már csak 19 királyi uradalom maradt, ugyanekkorra Felső-Ausztriában a tartomány negyedrészt kitevő, mintegy tízezer paraszti háztartást számláló kincstári birtok 418 háztartásra olvadt le.⁴⁸ A zálogösszegeket a Habsburgok éppúgy nem tudták visszafizetni, mint a kereskedőtőkések hiteleit, s a XVII. század elején a birtokok nagyobbrészt a hitelezők tulajdonába mentek át.

A feudális uralkodó osztály gazdasági megerősödése a XVI. század második felében a centralizáció elleni egyre nyitabb fellépésekben mutatkozott meg. A katolikus dinasztia és a protestáns rendek feszültsége vallási színezetet öltött, s a vallásszabadság jelszava alatt a nemesség a dinasztia ellen össze tudta fogni a társadalom elnyomott paraszti és polgári elemeit is, melyek semmit sem kaptak a Habsburg-centralizációtól, s ezért nem is tekintették azt védelmezőjüknek. Egyedül Felső-Ausztriában próbált a parasztság és a polgárság a nemességtől független politikát kezdeményezni az 1595—97. évi parasztfelkelés idején, de a prágai udvar ezt sem tudta a centralizáció érdekében kihasználni.⁴⁹ A magyarországi nemességnek Bocskai István által vezetett felkelése (1604—1606) lehetőséget adott a cseh és osztrák rendeknek is, hogy az ellenreformációval való szembeszállás eszmei burkában kiváltságaik elismerésére, sőt kiterjesztésére kényszerítsék a dinasztíát. A XVII. század első évtizedeiben úgy látszott, hogy a Habsburg-országkomplexum a lengyel nemesi köztársasághoz hasonlóan rendi államok laza konföderációjává alakul át, vagy éppen részeire esik szét. A belső válság beletorkollott a harmincéves háborúba, mely végső veszedelembé sodorta az osztrák Habsburgok hatalmát.

A Habsburg-centralizáció válságával időben egybeesett a dél-német kereskedőtőke katasztrófája. Az augsburgi kisebb bankházaknak 1562-ben bekövetkező bukásától a Fuggereknek a pénzüzletektől való visszavonulásáig eltelt évszázad alatt a Habsburgok sorra elveszítették külföldi pénzkölcsönzőiket. Önként felmerül az a gondolat, hogy az osztrák Habsburgok hatalmának megrendülését a külföldi hitelek elapadásának tulajdonítsuk. Kétségtelen, hogy a dinasztia pénzzavarait csak növelte az addig legbővebben buzgó pénzforrás bedugulása. Az a tény azonban, hogy a Habsburg-hatalom

⁴⁶ Hoffmann : i. m. 159. l.

⁴⁷ Szabó István : Az örökös röghözkötöttség rendszere (Tanulmányok a magyar parasztság történetéből. Bpest. 1948) 80—90., 103—106. l., Stark : i. m. 63. l.

⁴⁸ Szekfü : i. m. 201. l., Hoffmann : i. m. 86. l.

⁴⁹ Makkai : i. m. 69—72. l.

a válságból megerősödve emelkedett ki, arra figyelmeztet, hogy másként lássuk az összefüggést a Habsburg-centralizáció és a dél-német kereskedőtőke sorsának alakulása között. Ennek az összefüggésnek a lényege az, hogy a dél-német kereskedőtőke visszahúzódásával a Habsburg-országok felszabadultak a gyarmati nyomás alól s megnyílt az útja a hazai tőkés fejlődésnek, ezzel együtt pedig az abszolutizmus kiépülésének is. „Igen jellemző, hogy ugyanabban az időben, mikor ezek a házak [ti. a dél-német barkházak] a túlzott s szinte kizárólag politikai spekulációra alapozott vállalkozások következtében nehézségek közé kerültek, az uralkodók rákényszerültek, hogy újra hazai pénzkölcsönzőkhöz, és pedig főleg nemesi földbirtokosokhoz forduljanak” — konstatálja a nagy fordulatot Felső-Ausztria gazdaságtörténetének monografusa.⁵⁰ A Habsburg-országok társadalmi fejlődéséből következtet, hogy a dél-német tőke elhagyott hadállásaiba elsőnek a feudális nagybirtokosok vonultak be mint hadiszállítók és pénzkölcsönzők.⁵¹ A majorkodásból, árugazdálkodásból meggazdagodott arisztokrácia számára a dinasztának való hitelezés újabb jövedelmi forrást, s egyúttal indítékot jelentett, hogy a rendi ellenállás helyett a központi hatalomhoz való simulásban keresse érdekeit. A kiépülő Habsburg abszolutizmus fő támasza és haszonélvezője ez az udvari arisztokrácia, mely minden hasonlóság ellenére sem azonos a nyugati abszolutizmusok udvari nemességével, mert azzal ellentétben a gazdasági élet aktív tényezője s nem egy vonásában inkább az angol polgárosodó nemességre emlékeztet. A társadalom azonban, melynek csúcán a Habsburg aulikus arisztokrátiák állnak, visszamaradt a polgári fejlődésben, s így rem a polgárság nyomja rá bélyegét a nemességre, hanem fordítva: a polgárság alkalmazkodik a nemességhez.

Erről tanúskodik a hazai pénzkölcsönzőknek az arisztokrácia nyomában felfejlődő polgári rétege. Első képviselői a dél-német kereskedőtőke által font háló szálain kapaszkodnak fel, s mire ez a háló szétfoszlik, már megszöttek a magukét. Christoph Weiss Salzburgból került Welsbe. A felső-ausztriai vasipar legnagyobb Verlegereként gyűjtött vagyont s azt a tizenöt éves háború alatt hadiszállításban gyümölcsöztette, végül várat és uradalmakat vásárolt magának.⁵² Még jellegzetesebb pályát futott meg Lazarus Henckel von Donnersmarck, egy magyarországi kamarai tisztviselő fia, aki kezdetben egy ulmi cég bécsi faktora volt, majd önálló kereskedésbe kezdett nürnbergi posztóval, osztrák vasáruval, borral, magyarországi szarvasmarhával. A Habsburg-országokat átfogó kereskedelmi tevékenysége a tizenöt éves háborúban bontakozott ki igazán. Hadiszállításokat vállalt hitelben, a német birodalmi hadisegélyeket előlegezte az udvarnak, milliók mentek át a kezén, s 1604-ben már közel egymillió volt a követelése, melynek egyrésze fejében augsburgi tőkések mellé beléphetett a besztercebányai rézüzetbe, más részének törlesztésére kilátásba helyezték neki az engedetlen magyar főúr, Illésházy István elkobzott javait. Közbejött azonban a Boeszkai-felkelés, melynek egyik vezetője éppen Illésházy volt. Besztercebánya is a felkelők kezébe került:

⁵⁰ Hoffmann : i. m. 85. l. Ugyanezt állapítja meg alsó-ausztriai viszonylatban Josef Kallbrunner : Lazarus Henckel von Donnersmarck. (Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 1931) 143. l., Belső-Ausztriára vonatkozólag pedig Tremel : i. m. 150. l.

⁵¹ Nehány jellegzetes karriert (Liechtenstein, Pálffy stb.) ismertet Szekfü : i. m. 199—201. l.

⁵² Hoffmann : i. m. 172. l.

a dinasztia szorongattatása végromlással fenyegette a hitelezőt is. A Habsburgok és a magyar rendek kibékülése meghiúsította ugyan Henckel magyarországi birtokszerzését, de visszajuttatta neki a besztercebányai üzletet, melynek Verlagját mostmár mind nagyobb részben magához ragadta augsburgi versenytársaitól. Az udvar továbbra is adósa maradt, s ezúttal egy sziléziai uradalmat ítelt meg neki nem kisebb vetélytárssal, mint a jägerndorfi örgróffal szemben. Újból egy rendi felkelés, a cseheké állt útjába Henckel érvényesülésének, leveretése viszont, mely a jägerndorfi örgróft is sújtotta, szabaddá tette az utat Henckel családjának az aulikus arisztokráciába való felemelkedés előtt.⁵³

Henckel példája az osztrák kereskedőtökének az aulikus arisztokráciával való összefonódása mellett arra is rávilágít, hogy a centralizáció és a rendiség harcában hol keresték és találták meg helyüket a városgazdaságból kiemelkedő osztrák polgárok. Ennek a kiemelkedésnek a lehetőségét immár a központi hatalom gazdaságpolitikája sem zárta el. A Habsburgok hivatalnokai ekkor már saját gazdasági érdekeiket a hazai polgárságnak kedvező, merkantilisztikus kezdeményezésekkel kötik össze. Míg I. Ferdinánd gazdasági tanácsadójának, Georg Ilshungnak, nem egyszer jobb meggyőződése ellenére a dél-német kölcsönök felhajszolására, majd kínos-keserves törlesztésük módjainak kieszelésére kellett szorítkoznia, addig utódja, Hans Khisl 1574-ben az idriai higanybányáknak kamarai kézbevitelét szervezi meg, majd 1581-ben ő sugallja a felső-ausztriai vaskereskedelmi társaság létrehozását, az első olyan hazai kereskedelmi társaságét, melynek tagjait nem kötik a városgazdaság egyenlősítő elvei.⁵⁴ Khisl és társai arisztokraták és polgárok mellett szintén ott szerepelnek a Habsburgok hitelezői között.

A pénzkölcsönzők három kategóriája egyúttal a harmincéves háború után kiépülő Habsburg-abszolutizmus társadalmi bázisának, a birodalomná ötvöződő Habsburg-országok új uralkodó osztályának három alapelemét is jelenti. A vezetészerepet a cseh és magyar jobbágyok robotkizsákmányolásából gazdagodó aulikus arisztokrácia viszi, élén az osztrák nagyurakkal, akik a birodalom fejletlenebb területein kapnak kárpótlást azért, hogy otthon nem nyomhatják el kényük-kedvük szerint parasztjaikat. Az arisztokráciához simul, azzal sokszorososan összenő, de annak rendi partikularizmusával szemben a birodalmi egységet védelmezi az abszolutizmus hivatalnoksága. Társadalmi és politikai súlyban csak ezután következik az osztrák kereskedőtökések rétege, mely a dél-német gyarmatosítók nyomása alól szabadulva az arisztokrácia gyámkodása alá került, de hovatovább maga is gyarmatosítóvá válik, nyersanyagbázist és piacot teremtve iparának Magyarországon, s befolyása alá vonva a cseh korona országainak iparát és kereskedelmét. Így jött létre a Habsburg-birodalomnak az a sajátos gazdasági-politikai struktúrája, mely meghatározta a Habsburg-uralom alatt álló népek sorsát a feudalizmusból a kapitalizmusha való átmenet korszakában, sőt nagymértékben kapitalista fejlődésüket is. Ennek a hosszú történelmi folyamatnak a kezdetén a német kereskedőtöke behatolása áll, ez döntötte el a Habsburg-országok társadalmi erőviszonyainak a feudális uralkodó osztály hegemoniája irányába való alakulását. A dél-német tőke visszahúzódása után viszont

⁵³ Kallbrunner : i. m. Más polgári hitelezőkre ld. Engel-Janosi : i. m. 55—58. l., Strieder : i. m. 19—20. l.

⁵⁴ Tremel : i. m. 67—68. l., Hoffmann : i. m. 198—199. l., Strieder : i. m. 129—141. l.

erőteljesen érvényesülni kezdtek az egyes országok közötti fejlődési különbségek (melyeknek elmélyítésében szerepe volt a dél-német gyarmatosítóknak is), ami azután a Habsburg-birodalom osztrák vezetését és a cseh és magyar rendi, majd később nemzeti ellenállás visszaszorítását tette lehetővé.

Л. МАККАИ

ОБРАЗОВАНИЕ ОБЩЕСТВЕННОГО БАЗИСА АБСОЛЮТИЗМА В СТРАНАХ АВСТРИЙСКИХ ГАБСБУРГОВ

Резюме

В 1526 г., когда австрийский эрцгерцог Фердинанд Габсбургский приобрел венгерскую и чешскую королевские короны, еще нельзя было говорить об управляемой абсолютистически Габсбургской империи.

Западные самодержавные государи опирались, против сословного сопротивления, на капиталистическую буржуазию, развертывающуюся из средневековых рамок городского хозяйства, и оказывали ей помощь при переходе к капиталистическому производству путем меркантильной экономической политики. Но в начале XVI в. в странах австрийских Габсбургов городская буржуазия еще не оказалась достаточно сильной, чтобы она могла обходиться без скорлупы привилегированного городского хозяйства. Хотя во всех Габсбургских странах началось в большей или меньшей мере проникновение городского торгового капитала в городскую и сельскую промышленность и в горное дело в форме системы рассеянной мануфактуры, этот первый шаг по пути к свободному капиталистическому предпринимательству был приостановлен вмешательством южно-германского торгового капитала. Напротив этой власти городская буржуазия Габсбургских стран оказалась бессильной и была оттеснена в узкие рамки городского хозяйства, откуда она собиралась вырваться. Таким образом в XVI в. централизация Габсбургов не могла опираться на отечественную капиталистическую буржуазию, наоборот, она была вынуждена воспользоваться займами южногерманского торгового капитала и терпеть его колонизаторскую деятельность. В таких условиях не могло быть и речи о меркантильной экономической политике: ни отечественная буржуазия не сумела бы воспользоваться ею, ни монарху не приносила бы она никакой пользы.

С застоєм буржуазного развития связано преобразование большого значения аграрных условий Габсбургских стран в XVI в. В то время как на Западе в сельское хозяйство проник буржуазный капитал, то в Восточной Европе, в том числе и в странах Габсбургов, в сельскохозяйственную товарную торговлю включились феодальные землевладельцы, организовав наконец на отнятых у своих крестьян землях обработанные барщинной барские хозяйства и переходя к товаропроизводству. Условием и следствием барщинного хозяйства было прикрепление крестьянства к земле и утверждение помещичьей юрисдикции, что привело к образованию системы «второго издания крепостничества». Этот процесс произошел в различной мере во всех Габсбургских странах.

Феодальный господствующий класс всюду увеличил свою власть над своими крестьянами и путем товарного хозяйства укрепил свою политическую позицию против буржуазии с одной стороны, и против стремлений к централизации с другой.

Во второй половине XVI в. южно-германский торговый капитал был достигнут крупными бедствиями. В течение столетия, прошедшего с краха меньших банкирских домов Аугсбурга до ухода Фуггеров от финансовых сделок, Габсбургские страны постепенно освободились от колониального гнета. В начале это освобождение только усилило вытекающие из недостатка капитала проблемы, но на место вышедшего южно-германского капитала постепенно вступил отечественный торговый капитал, но прежде всего стал преобладать австрийский торговый капитал. Наряду с укрепившимся феодальным крупным земельным владением этот скромный буржуазный торговый капитал играл покорную роль. Но он являлся довольно сильным к тому, чтобы быть партнером в экономических предприятиях крупных землевладельцев и оказывать помощь в финансовых затруднениях династии. Он являлся одним из составных элементов отсутствовавшего до того отечественного социального базиса. Другим таким элементом являлся тот слой крупной землевладельческой аристократии и выросших на службе династии высокопоставленных чиновников, который вместе с католическим высшим духовенством, руково-

дившим контрреформацией и приобретшим таким образом новую силу, связывал свои интересы не с сословным сопротивлением, а с укрепляющейся центральной властью. Накануне тридцатилетней войны этот базис являлся еще узким, но более прочным, чем сословная система, потому что он был более прогрессивным последней, которая из-за бессильности не умела использовать свои позиционные выгоды и под Белой Горой потерпела поражение.

В социальном базисе утверждающегося во время тридцатилетней войны абсолютизма Габсбургов руководящую роль играет обогащающаяся за счет барщинной эксплуатации чешских и венгерских крепостных придворная аристократия, во главе с австрийскими вельможами, которые в менее развитых территориях империи получают возмещение за то, что дома они не могут по доброй воле угнетать своих крестьян. Попавшая из-под гнета южно-германского торгового капитала под опеку аристократии австрийская буржуазия, недавно только высвободившаяся из колониальной судьбы, в скором времени сама создаст сырьевой базис и рынок для своей промышленности в Венгрии.

L. MAKKAI

LA FORMATION DE LA BASE SOCIALE DE L'ABSOLUTISME DANS LES PAYS DES HABSBURG AUTRICHIENS

R é s u m é

En 1526, lorsque Ferdinand Habsbourg, archiduc d'Autriche, s'est acquis la couronne de la Bohême et de la Hongrie, on était encore loin de parler d'un empire habsbourgeois gouverné par des méthodes absolutistiques.

Les souverains occidentaux absolutistiques s'appuyèrent, contre l'opposition des États, sur la *bourgeoisie capitaliste* dégagée des cadres de l'économie des villes médiévales et en récompense ils aidèrent la bourgeoisie par une politique d'économie mercantiliste de passer à la production capitaliste. Cependant au début du XVIe siècle, dans les pays des Habsbourg la bourgeoisie des villes ne fut pas encore assez forte pour pouvoir se passer de la protection de l'économie municipale privilégiée. Bien que dans tous les pays des Habsbourg les capitaux commerciaux pénétrassent dans les industries des villes et celles rurales ainsi que dans l'industrie minière dans la forme du système de manufacture décentralisée le premier pas fait vers la libre entreprise capitaliste se heurta à l'intervention du capital commercial de l'Allemagne du Sud. Cette puissance paralysa la bourgeoisie des villes des pays des Habsbourg et la réprima dans les cadres étroits de l'économie municipale d'où elle s'efforça de sortir. Au XVIe siècle la centralisation des Habsbourg ne put, donc, s'appuyer sur la bourgeoisie capitaliste du pays, bien au contraire: elle fut contrainte de recourir aux emprunts du capital commercial de l'Allemagne du Sud et de subir en échange son activité colonisatrice. Dans de telles circonstances l'économie mercantiliste n'entra plus en ligne de compte: la bourgeoisie du pays n'aurait su en profiter ni le souverain en bénéficier.

La transformation de grande envergure survenue au XVIe siècle dans les conditions agraires des pays des Habsbourg est en connexion avec l'arrêt de l'évolution bourgeoise. Alors qu'en Occident c'est le capital bourgeois qui pénétra dans l'agriculture, en Europe orientale et ainsi dans les pays des Habsbourg ce sont les propriétaires terriens féodaux qui s'enchaînèrent à la commercialisation des produits agricoles, puis sur les terres confisquées à leurs paysans ils organisèrent des fermes cultivées par la corvée et passèrent ainsi à la production marchande. L'attachement de la paysannerie à la glèbe et sa soumission à la juridiction seigneuriale furent les conditions et les conséquences du système du «*zweite Leibeigenschaft*» (deuxième servage). Ce processus s'effectua dans tous les pays de l'empire des Habsbourg, bien que dans une différente mesure. Quand même les classes féodales dominantes ont, en général, accru leur pouvoir sur les paysans et par la production marchande elles renforcèrent leur situation politique d'une part vis-à-vis de la bourgeoisie et d'autre part vis-à-vis des aspirations centralisatrices.

Dans la deuxième moitié du XVIe siècle le capital commercial de l'Allemagne du Sud subit de graves pertes. Pendant le siècle passé depuis l'échec des banques plus modestes d'Augsbourg jusqu'à la retraite des Fugger des affaires financières les pays des Habsbourg se libérèrent successivement de sous l'oppression coloniale. Au début cette

Liberté ne fit qu'accentuer les problèmes surgis en raison de la pénurie en capitaux, mais les capitaux de l'Allemagne du Sud furent successivement remplacés par les capitaux commerciaux intérieurs et en premier lieu, conformément aux conditions données, par le capital commercial autrichien. Auprès de la grande propriété qui vient de se renforcer, ce modeste capital commercial d'origine bourgeoise n'eut qu'un humble rôle à jouer. Tout de même il est assez fort pour devenir le partenaire dans les entreprises économiques des grands propriétaires et porter secours à la dynastie dans ses troubles financiers. Il se révéla un des éléments de la base sociale de l'absolutisme. D'autres éléments en sont les couches de l'aristocratie grande-propriétaires et des hauts fonctionnaires éduqués au service de la dynastie, couches qui, de concert avec le clergé catholique dirigeant la contre-réforme et y reprenant ses forces ne se rattachèrent pas aux États oppositionnels, mais au pouvoir central renforcé, attitude qu'elles témoignèrent par leur ralliement à l'Église romaine. Au seuil de la guerre de trente ans cette base se montra encore étroite, mais étant plus moderne que le régime féodal elle se révéla plus solide, tandis que le premier, en raison de son impuissance essentielle ne sut pas profiter des avantages de sa situation et succomba auprès de la Montagne Blanche.

Dans la base sociale de l'absolutisme des Habsbourg développé dans la guerre de trente ans le principal rôle revint à l'aristocratie aulique enrichie par l'exploitation des serfs tchèques et hongrois, aristocratie avec en tête les seigneurs autrichiens qui se raquittèrent sur les territoires moins évolués de l'empire de ne pouvoir plus exploiter à leur gré leurs paysans; dans leur escorte se trouva la bourgeoisie autrichienne débarrassée de la pression du capital commercial de l'Allemagne du Sud et tombée sous la tutelle de l'aristocratie, bourgeoisie qui, libérée naguère de l'état colonial se procura elle-même dans la Hongrie coloniale des matières premières et un débouché nécessaire à son industrie.